

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОП

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№64
(19403)

2020 чылдың
июнь 23
вторник

Хүннүнүнери — 04:11
Ажары — 19:39
Хүндүрү — 15:28

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ хостуг **12+**

Июнь 24 – Тиилелгениң байырлалын демдеглээр

Тываның Баштыңының Дээди Хуралга Тыва Республиканың Чазааның 2019 чылда ажылының дугайында ОТЧЕДУ

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!
Хүндүлүг Дээди Хуралдың
депутаттары!

Хүндүлүг коллегалар! Эргим чаңгыс
чер-чурттуугларым!

Конституцияда көрдүнгөн бүрүн эргелеримге дүүштүр, Чазактың 2019 чылда ажылының түннелдеринин дугайында илеткелди силерге таныштырайн. Эрткен чылдың түннелдерин үндүрерде, чон-биле баш бурунгаар чугаалажып, сайгарып турган чаңчылды хажыдып, бо ажылдың хевирин билдингир чылдагааннар-биле элээн өскертир ужурга таварышкан бис. Мурнуку чылдарда отчетту Чазак кежигүннери депутаттар-биле кады хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтериниң чыжыңга таныштырып турганнар. Алыс ужуру-биле алырга, силерниң-биле кады ниитилелдин эң чугула айтырыгларыңга хамаарыштыр шиитпирлерни үндүрүп, хөй-ниитиниң үлегерлиг саналдарын дыңнап, бистиң кады кылып чорудуп турар ажылывыска чаңгыс чер-чурттуугларывыстың берген үнелелин дыңнап ап турган бис. Эпидемиологтуг байдал чавырлы бээрле, соңгукчуларывыс-биле ужуражып чугаалажып, оларның чагыс сүмезинге, шүгүмчүлелдиг сагындырыңга болгаш ужура-чөптүг саналдарыңга даянып алгаш, башкарыкчы шиитпирлер үндүрер, **эки талазын көргүскен практика-выска албан эглип келиривис** черле бүзүрелдиг.

Эргим эш-өөр! «Бүгү делегей үндезинини-биле өскерлир үе чаданы эртип турар, амгы үеде өскерилгелер кылырыңга белең болгаш, ынчаар кылып шыдаар кижиге, ажылдап турар, бурунгаар чоруп

орар кижиге лидер болур» – деп, Россияның Президентизи Владимир Владимирович Путин 2020 чылда Айыткалын дыңнадып тура, амгы үеде делегей ниитилелинге хамаарыштыр үнелелди берген. Ылапшак ындыг принцип биске чылдагаан болуп турган болгаш, ынчаар хевээр артар. Шак ол ужура-утка-биле 2019 чыл биске эң үлегерлиг чыл болган.

Коллегалар! Бис масштабтыг ажылдарның улуг оруун кады эрткен бис. **Республиканың хөгжүлдизинин оруунга он-он чылдар дүрүзүндө шиитпирлеттинмейн турган шак ол кызыгаарлаашкыннарның дөгөрезин** ажып эртеринче угланган ажылдарны кады кылган бис. Бистиң кол сорулгавыс болза, бети дизе Сибирь регионнары-биле деңнежи, бүдүрүлгени, бизнести сайзырадырыңга доктаамал электри хандырылганы, транспорт аргыжылганы хандырыптар болза, Тыва бодунуң онзагай күчү-шыдалын – кижилерниң, курлавырларның, байдустун, культураның – потенциалын көргүзүп шыдаар деп чүүлдү бадыткаары.

Делегейге экономиктиг хөгжүлдиг чаа төптөр чүгле геополитиктиг угланышкындан тургустунуп келирин барымдаалап, регионнуң география талазы-биле ажыктыг черде турарын өөренип көргөш, Тыва болза, Сибирьниң болгаш Россияның сонугралдарын харыылап – экспорт угланышкынның, кызыгаар чоогунга аргыжар белдир болуп шыдаар болгаш, ындыг болуп ужурулг дээрзинге бүзүредип, шынзыдып бадыткап турган бис. Бистиң республикавыстың ындыг туруштарының ажыктыг барымдаалары чоорту мөөңнели берген. Россия

Федерациязының де-вискээрин сайзырадыр Стратегиязында болза, Тываны – чурттуң барыын болгаш чөөн кызыгаардан аразы дең ырак черде чыдар, чурттуң мурнуу кызыгаарында – байлак курлавырларлыг күчү-шыдалдыг геостратегтиг де-вискээр деп тодараткан. Ооң-биле чергелештир, ол күчү-шыдалды сайгарар оруктар болгаш байдалдар дилээр – биске ужура ээрээн сорулга эвес-тир. Бистиң кол угланышкынның со-

рулгавыс дээрже республиканың чонунун менди-чаагай чоруун бедидери, ажыл чок болгаш чединмес чорукту эвээжидери, Тываның чонунун үштүн бир кезээ болур – аныяк салгалдың күш-ажылчы шыдалын боттандыра байдалды тургузары. 2007 чылдан эгелээш, Россияның Чазааның үш хуралын таварыштыр эрткен бис, аңаа бистиң республикавыстың айтырыгларын аңгы чүүл кылдыр сайгарып көрүп турган. Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазыңга илеткеп турган бис, бистиң республикавыстың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге тускай программаны хүлээп алыры чугула дээрзин ынчанна бадыткап турган бис. Бисти дыңнап каан. Тывага хамаарыштыр Россияның Чазааның Айтышкынын хүлээп алган, демир-орук тудуу, Тываның энергия системазын чаартыры, амгы үениң харылзаа шугумунуң, аңгы улуг объектилериниң тудуглары, уксаажыдылга ажыл-херээн сайзырадыр төлөвилелдерни аңгы пунктулары кылдыр кириген. Чыл чылы-биле чыгылып, шиитпирлеттинмейн турган бүгү айтырыгларны ажып эртеринге, **аңгы черлерже угланган шиитпирлээр чедимче чок** деп чүвени Айтышкынның кезик-чамдызын боттандырганындан көстүп келген. Системалыг комплекстиг арга херек. Федералдыг төп биле регионнарның бот-боттарының аразында хамааржылганың ортумак принциби болза, регионнарның социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң ылгалы, а кол чүве чонунуң амыдырал деңгелин улам ханыладып бар-ла чыдар деп чүүлдү эң бедик деңгелге адак соонда хүлээп көөр ужурулг апарган. **2019 чыл шак ол стратегтиг ажылдарны тодарадырының кол үези болган.**

Ылап-ла эрткен чылын Россияның Чазааның Даргазының деңгелинге бистиң хуралывыс болган, аңаа Тыва ыш-каш регионнарның хөгжүлдизинге бот-тускайлаң арга көрүп ажылгаарының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол шиитпирниң шимчедикчи күжү-улап-бистиң идепкейлиг ажыл-хөделиишкенивис болган дээрзин силерниң-биле бис эки билир бис. 2019 чыл төп удуртулганың талазындан бистиң регионувуска деңгепки дег чүве чок, аңгы кичээңгей салган чылы болуп, кандыг-даа албадаашкын чокка, бистиң республикавыстың төөгүзүнче кирер. Тывага федералдыг Чазактың көжүп чоруур ийи хуралы болган. Экономиктиг хөгжүлдө сайыдыңга баштаткан Россияның Чазааның төлээлери регионга бир дугаар чедип келгенде хурал болган, а ооң соонда вице-премьерниң киржилгези-биле хуралдаан. Оларның удуртулгасы-биле ук хуралдарга бистиң чидиг айтырыгларывысты ылап-ла «улгаттырар шил-биле» өөренип көрүп турган, ынчангаш Тываның бот-тускайлаңын аңгы деткир механизмни эң хынамчалыг ажылдап кылган.

Эрткен чылын Тывага **«Сибирь дугуржулгасы» деп регионнар аразында ассоциацияның хуралын херек кырында делегей чергелиг деңгелге** эрттиргенивисти база эки сактып тур боор силер. Бистиң республикавыска Сибирьниң шупту губернаторлары чедип келирге, оларның-биле регионнар аразында транспорт төлөвилелдерин сайгарып чугаалажып турган бис, олардан аңгыда Моолдун ийи губернатору биле Кыдат Улус Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуң районнуң бир губернатору база чедип келгеш турган. Оон бис боттарының нуруузуңда сонугралдыг Сибирьниң губернаторлары-биле кады кызыгаар таварып эртер транспорт коридорунун кайы-даа талага ажыктыг болурун анаа чүгле сайгарып чугаалашпайн, а чогуур дугуржулгаларга атты салган бис. Республиканың де-вискээрин таварып федералдыг оруктуң угланышкынын,

мурнуу чүктен барыын чүкче углай, «Хандагайты – Боршоо» күрүне кызыгаарының эрттирилге пунктузун таварыштыр эртер кылдыр өскерткен масштабтыг төлөвилелди күүседип боттандырганывыс аңаа ужура-дузалыг болган. Федералдыг Чазактың шиитпирин чедип алыры белең эвес болбайн канчаар, ындыг-даа болза, ол чүүл үнелиг болган. Регионнуң болгаш регионнар аразында аргыжар «Абакан – Ак-Довурак», «Ак-Довурак – Чадаана» болгаш «Кызыл-Эрзин-күрүне кызыгаары-биле Моол» деп элээн бөлүк оруктар, бис бодаарывыска, Сибирьге-даа, чуртка-даа стратегтиг ужура-дузалыг, ынчангаш өскерттинген маршруттуң баа-зазыңга оларны федералдыг хуу өңчү кылдыр дамчыдарын чедип алыр деп планнап турар бис. Ол угланышкында бир дугаар болгаш эң кол базым кылдыңган. Ол бүгү участоктарның ниити **762 километр** узун оруу регионнар аразында **«Енисей Сибириниң»** төлөвилелинче кирип турар, шалыпкын хөгжүлдизин бот-тускайлаң планын ажылдап кылып тургаш, ону деткээ. Ынчап кээрже, ам бисте Тываны кол транспорт белдири кылдыр тургузарының **шупту үндезиннери болгаш механизмнери** бар. Бо орук белдири Сибирьниң регионнарын кызыгаар эртер транспорт коридору-биле тудуштуруп турар, олап Моолду таварып эрткеш, Кыдат Улустун Республиказының сайзыраңгай үлетпүрлүг районунга чедире бээр. Кедизи барып, Азия-Оожум океан регионунуң чурттарыңча улаштыр чедер бээр.

Республиканы шалыпкын дүрген хөгжүдөр сорулга салдыңган болганда, де-вискээрниң үлетпүрүн шингээди алыры чайлаш чок болгаш чогумчалыг болуп дээрзин тодаргай медереп билер херек. Чүгле бедик технологияларны үлетпүр бүдүрүлгелери бедик шалың төлөвилелди, хөй санныг ажылчын олуттары берип, үндүрүг баазазын көвүдөдир талазы-биле эң чедимчелиг болуп шыдаар. Бо байдалда бистерге кол стратегтиг сорулга дээрже Тываның онзагай бойдузун, ооң тускай амыдыралчы күжүн кадагалаары болур. Совет үениң «Тувакобальт» биле «Туваасбест» комбинаттарның төөгүлерин катаптаарын күзевейн турар бис. Ынчангаш инвестиция кирип турар компания бүрүзү-биле кызымаккай ажылдап тур бис. Республиканың эрге-ажыктарын камгалап тургаш, негелделиг, шыңгы чугаалажылгаларны кылган бис. «Бир эвес республиканың де-вискээринде чер адааның казымал байлаан шингээди алыксаар болзуңарза, Тываның хөгжүлдизинге салышкынны кылып ужурулг силер. Чүгле аңаа үндүрүг бээр-биле эвес, а тодаргай ажыл-херектер кылыры-биле» – деп чугаалап турдуvus. Шак ындыг чугааны шупту компаниялар-биле бистиң мурнувуста-ла республикаже кирип келгеш ажылдай берген, бистерге дамчып чедип келген компаниялар-биле чорудуп турар бис. Ол **«Лунсин» биле Голевскиниң даг рудалыг компаниязыңга хамааржыр.** Оларның-биле баштайгы дугуржулгаларда херек кырында кандыг-даа социал хүлээлгелер кылбаан турган. Бистер аңаа шуут чөпшээрешпээн бис.

2019 чылда инвесторлар-биле эң улуг ажылды кылган бис. Олар делегейде эң улуг – **Ак-Сугнуң полиметаллдар тывыжының** ажылын белеткеп турар. Ээн тайгалар таварыштыр орук, электри шугуму кылгаш, дорт Красноярск крайже чоруй баар деп оларның вариантызыңга чөпшээрешпээн бис. Чугаалаштывыс. Бистиң вариантыларывысты саналдадывыс. Тожу кожуунче 110 киловольт күштүг электри шугумун кылырын негеп тур бис. Келир үеде ийи энергосистеманы кожуптар болза, бүгү республиканың электри хандырылгасы идегелдиг болгаш айыыл (Уланчызы 3-5-ки арыннарда). ➡

чок дамчыдып эгелээр, өртеп-үнези база чийгей берип болур. А Тожу кожуун улуг төпчүткен электри хандырылгалыг апаар болгаш ооң күчү курлавырын ажыглаар арганы бээр, сайзыралынга ажыктыг болур. Тиилеп алырынга чедир, боттарывыстың туружувусту камгалаар бис. Бистиң дугурушканывыс езугаар Голевск компаниязының Даг техникумун ажыдарын база манап турар бис. Аңаа тус черниң мергежилдиг кадрларын беткетээр.

Чер адааның байлаан шынарлыг казып алырының дугайында ажылды даг рудалыг компания бүрүзүндө чорудуп тур бис. Бедик технологиялыг бойдус камгалалынга айыыл тургуспас бүдүрүлгелер ажыглаары, казымал байлак шиңгээдип ап турган черин ооң соонда аштап арыглааш, чаагайжыдары дээн ышкаш ындыг айтырылганы идепкейлиг сайгарып чугаалажып турар бис. Казары белең участоктарның тывыштары кызып шиңгээдип алгаш, «Өремезин шүүрөп алыр» дээш, девискээрни соксаал чокка улгаттырып чоруй баар деп практикага шуут чөпшээрешпейн турар бис. Черниң казымал байлаан шынарлыгы-биле шиңгээдири дээрже чүнүң-даа мурнунда, тывыжы кайы хире-даа ханы черде чыдар болза, курлавырларны бүрүнү-биле аңгылап уштуп алырыдыр. Республиканың девискээри «Ай кырының чурумалы» ышкаш апаарын бис болдурбас ужуруг бис. Езулуг инвестор, бодунуң чуртунуң патриоду болганда, чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын эки билир ужуруг. Бо ажылга эртемденнерниң болгаш хөй-ниитиниң каттыжып келири чугула деп санаар бис.

Хүндүлүг коллегалар! 2019 чылда адырларның федералдыг яамыларыңче чоруткан масштабтыг чагылгарлыг болгаш барымдаалыг ажылдарывыс, ол ышкаш тодаргай хемчеглерни тургузар талазы-биле хүн бүрүдө шүүдеп кылган ажылдарывыс болза, **Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдээринин 2024 чылга чедир бот-тускайлаң программасын** 2020 чылдың эгезинде Россияның Чазанга бадылааны-биле доозулган. Бистер ону шалыпкын хөгжүлдениң программасы деп санап турар бис. Ук программаны бадылаарының дугайында айтышкында болза, ону күүседип боттандырың **2025-2027 чылдарга** чедир узадып болуру көрдүнгөн. Программаның баштайгы чадазында магистралдыг инфраструктураларны тургузар, инфраструктуралыг кызыгаарлаашкыннарны чайладыр, көдээ ажил-агыйын, туризмни сайзырадыр, боттарының тудуг материалдарын бүдүрер талазы-биле база-ла эге чадазында 5 миллиард рубль ниити хемчээлдиг федералдыг акшаландырышкын-биле **34 хемчеглерни** кириген. Программаның хемчеглерин боттандыраарыга бюджеттен дашкаар инвестицияларның хемчээли **200 миллиард рубль** ажа бээр деп манап турар. 15 муң ажыг ажилчын олуттар тургузарын, чүк саарылгазын чылда 27 миллион тонн чедирерин, агаар аргыжылгазының пассажирлер саны **220 муң киж**и болур деп планнап турар.

Хүндүлүг коллегалар! Силерниң кол кичээнгейнерни бадылап каан документке угландырыксап тур мен, ол дээрже бистиң регионуву сайзырадып хөгжүдериниң ээлчеглиг планы эвес-тир, бир эвес чугаалаар чүве болза, ары-биле «иштинге ажыглаар» кылдыр хүлээп алган, чүгле силер-биле биске сонугураңчыг чүүл эвес-тир. Чок, Тываны дүрген хөгжүдери-биле хүлээп алдынган программаны ам боттандыраарын болза ол документке ниити күрүңе **ужур-дугалыг мурнады кылыр ужуруг ажыл-херектер** деп санаан. Бистиң республикавысты шалыпкын сайзырадып хөгжүдөр талазы-биле ниити хемчеглерге даянып алгаш, алган документини бистер улаштыр сайзырадып, экижидип, ажылдап тургаш, федералдыг яамаларга бистиң туружувусту быжыглап болур арга бисте бар хевээр. Ол дээрже үнелиг чүүл-дүр. Хөй чылдар дургузунда күженишкениң кады ажылдап турганывыстың төлөптиг

түннелдери-дир.

Эргим эш-өөр! **Эрткен чылдың отчеттуг түңнелдериниң дугайында.** Чазактың 2019 чылда отчетдун долу чедимчелиг бижээн документини кичээнгейлиг номчуп көрүңер. Ында факт-барымдаалыг материалдарны, солун статистиканы болгаш анализти оон көрүп болур силер. Ол дээрже соңгукчулар-биле ажылдаарыңа эки үндезин болгаш бүзүрелдиг бааза-дыр. Бо байдалга көөрге, **2019 чыл** болза элээн каш чылдар дургузунда көстүп турган кол экономиктиг көргүзүлгө талазы-биле эки динамиканы чедишкениң уламчылаан дээрзин дем-деглексеп тур мен.

Ол чүнү-даа мурнай **республикаже хаара туткан инвестицияларга** хамааржыр. 2007 чылда мен республиканы бодум харысалгамга ап турумда, ооң хемчээли **2,3 миллиард рубль болган**, ол чүгле бюджет инвестициялары турган, 2019 чылда инвестицияларның хемчээли **17,5 миллиард рубль** апарган, оларның чартык кези — **8 миллиард** — хуу инвестициялар-дыр. Эрте берген 2018 чылга деңгээрге, экономиктиг кризис ынчан-на эгелей берген-даа болза, **22 хуу** өзе берген. Бот-тускайлаң планывыска ол база салдарлыг болган. Хөреңгилерни холуштуруп, ооң иштинде федералдыг инвестициялар бюджетин кириштирип турганывыстың ачызында отчеттуг чылда тудуг ажылдарының хемчээлдерин элээн улгаттыраарын чедип ап шыдаан бис. Чылдың түңнелдери-биле **43,4 хуу өскөн болгаш, 11 ажыг миллиард рубль** болган. Чижээ, 2006 чылга деңгээрге, **16,2 катап** хөй болган. Чуртталга оран-савазын ажылгалга кирип турарының талазы-биле бистер Сибирь Федералдыг округта 3-кү черде турар бис. Эрткен чылын 112 муң дөрбелчин метр шөлду дужааган. Сактып көрээлиңер, баштай 2006 чылда эгелеп турувуста, чуртталга шөлү чүгле 24 муң хире дөрбелчин шөл турган. Ам барык **беш катап көвүдөй** берген. 2006 чылда **14** объектини дужааган болза, 2019 чылда **284** объектини дужааган бис. Тудугларга доктаап турарым анаа эвес. Бо ажылдар үргүлчү турган болгаш кылдынып турар. Ол бир талазында эки өскерилгелерниң демдээ-дир, а өске талазында, экономиканың хөгжүлдээриниң айтыккызы-дыр. Ол дээрже ажилчын олуттар-дыр, республиканың үндүрүүнүң кол баазызы-дыр. Кижилерниң амыдыраар байдалының экижээни-дир. (2019 чылда 1551 өг-бүлө чаа бажыңнарже көшкен). Бистиң ажилывыстың кол сорулгазы — хамаатыларывыска шынарлыг бажың-балгатыг, чурттаар оран-савазы болуп шыдаар арганы тургузары... Чуртталга оран-савазын ажылгалга кирип турарының талазы-биле бистер Сибирь Федералдыг округта 3-кү черде турар бис.

Келир үеде оон-даа хөй үре-түннелди бээр база бир адыр дээрже орук-транспорт комплекзи. Автооруктарның шынарын экижидери кол ажыл деп хүлээп алгаш, чогуур проектилерни план аайы-биле идепкейлиг кылып эгелээн бис. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының хоорай оруктарын экижидер төлөвилелин күүсеткени бистиң бирги чедишкенивис болган. Ону 2007 чылда боттандырып эгелээн бис, ол ам «Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар» деп национал төлөвилел апарган. Бо төлөвилел-биле 2019 чылда республикада **43,4 километр** автоорукту чаартып кылган. Ол дээрже бистерге эки сан-түннел-дир.

Ниитизи-биле орук ажылдарының планы отчеттуг чылда **3,5 хуу ажыг** күүсеттинген. Орук тудугжуларының 2019 чылда Коммуналдыг көвүргүнү масштабы-биле чаартып кылганы эң көскү чедишкени болган. Төлөвилелче ниитизи-биле **1,2 миллиард рубль кириген**, 2019 чылда аңаа барык **327 миллион рубльду** ажыглаан. Бүрүнү-биле шуут чаарткан түңнелинде республикавыска кирер кол автомагистральда дөрт одуруг чугаа көвүргүлгү апарган бис. Республикаже кирер дөрт одуруг орукту тудуп кылган соонда, кирер «Эжиктерлиг» апаарывыска, ол ынчан, шынап-ла, Кызылды на-

йысылал деп эрге-байдалыңа дүүштүр бараалгадыр карточкавыс апаар.

Пассажирлер болгаш чүк сөөртүр кол транспорт — автомобиль болуп хевээр артар. 2007 чылдан тура 2019 чылга чедир автотранспорт компанияларының сөөрткен чүгүнүң хемчээли **74 хуу** өскөн. Пассажирлер аргыштырылганы 2018 чылга деңгээрге, **17 хуу** өскөн, **33,2 миллион пассажир аргышкан**. Эки болгаш айыыл чок оруктар дээрже хөгжүлдениң башкарыкчы чолаачызы деп чаңгыс эвес катап чугаалап турдум, ол дээрже сайгарлыкчыларның идепкейлиг ажылы, хамаатыларның орулгалары-дыр. Бистиң кандыг хөдөлүшкенивис эң дээштиг болурун шын тодарадып алыр дизе, ол ажил-чорудулганы көрүп, ол чүүлдерни билип алыр херек.

Аэропорт ажил-агыйын чаартыр талазы-биле программа долузу-биле күүсеттинген деп 2019 чылда быжыг бүзүрелдиги-биле чугаалап болур турган бис. Кызылдың аэропорту ажылдаарыңа чугула херек шулту документи-лерни алган. Тываның авиабүдүрүлгези буураашкыңа таваржыр чакшак, оон чайлай берген, амгы үеде бут кырында туруп алган. Регионнар аразыңа ужал субсидиялыг рейстерниң, Москвадан дорт ужал субсидиялыг рейстерниң санын көвүдөдирин эрткен чылын чедип алган бис, ол аргыжары белең болурунга база чугула херек болган. Бо хемчеглер болза херек кырында үезинде дээштиг салдар чедирген механизм болган. Бирги ээлчегде авиация-биле пассажирлер аргыштырылганы көвүдөдир талазы-биле. Эрткен чылга деңгээрге **3,5 катап** өскөн. Республикаже авиация-биле ужул чедип келир туристерниң саны барык чартык кези хире хөй, 2018 чылга деңгээрге **62,4 муң киж**и болган. Чурттар аразында аргыштырылганы сайзырадып тургаш, бо ажил-чорудулгаларны эң бодамчалыг арга-биле сайзырадыр деп турар бис. Кызыл хоорайның аэропортуна чурттар аразының секторун ажыдар талазы-биле улуг ажилды эрткен чылын кылганывысты билер силер, ол ам чогуур эрге-байдалын алган.

Көдээ ажил-агыйын деткири - бистиң баш бурунгаар шиитпирлээр чугула ажил-чорудулгавыстың бирээзи. Ол ындыг турган болгаш ол хевээр артар. Кажан бистер чединмес чоруктуң канчаар тургустунганы сайгарып көрүп турувуста, деткимче хамыктың мурнунда суурларга херек дээрзин чаңгыс эвес катап чугаалап турду. Чаңчылчаан көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң эвээш орулгалыг болуп турарыңдан, болбаазырадылганың чогуңдан, суур чурттакчыларының акша орулгалары эде тургустунуушкун үезинде «тикче бада берген». Чединмес чоруктуң эң көвүдөй берген үези 2000 чыл турган дээрзин сактып кээлиңер, ынчан оон деңгээли **70 хуудан** өрү турган. Барык ындыг старттыг туруш-биле бис ажилывысты эгелеп алгаш, бо көргүзүгнү күжүн чавызадыр дээш, бүгү-ле арганы көрүп кылып тур бис. Анализтиң көргүскөн чүүлү болза, республиканың чурттакчыларының чартык кези көдээ черде (ол дээрже чурт иштинде эң бедик көргүзүкчү болуп турарын сагындырайн) чурттап турар болганда, республикада чединмес чоруктуң ниити деңгээли, хөй нуруузунда, оларның орулгалары-биле тодараттынып турар. Найысылалдың күш-ажылчы секторунуң, оон банк ажилдакчыларының, судьялар корпусунуң, бюджеттиг албан черлериниң бедик орулгалары суур чурттакчыларының эвээш орулгаларын дуглап шыдааң турар.

Тыва чонун амыдыралының ук-дөзүн тургу-

зуп чоруур **мал ажил-агыйын күрүңе деткир дээрзин республиканың Үндезин хоойлузунда** быжыглаан. Ынчангаш эгезинден тура, ук адырга деткимчени 5-тен эвээш эвес катап көвүдөдириниң дугайында шиитпирни хүлээп алгаш турдум. Бистиң саң-хөөвүс кызыгаарлыг турбуже, шак ол дакпырлаашкынны хевээр артырып тургаш, деткирин кызып тур бис. Ооң ужуру-биле Тываның бот-тускайлаң хөгжүлдээрин бадылаан Россия Чазаның билдингир № 678 Айтышкынының шугуму-биле уксаажыдылга ажил-херээ, дүк болбаазырадыр фабрика тудуу дээн ышкаш кол чүүлдерге федералдыг деткимчени чедип алыр дээш, доктаамал чүткүп турдувус. Суурну деткири-биле бис хөреңгилерни мөөңнээш, ону «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө», «Мээң чурттап турар суур», «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Ивижилер өг-бүлөзүңгө — эт-херексел», «Инек — чөмгөрүкчү малым», «Дүк», «Чаа сорук» дээн ышкаш республика төлөвилелдерин боттандыраарыңче угландырып турар бис.

Эрткен чылын бис күрүңе деткимчезин 2018 чылга деңгээрге **19 хууну** көвүдөдип шыдапкан бис. Агро-үлетпүр комплекзиниң түңнелинде, республика **6 миллиард рубльдуң** продукциязын бүдүргөн. Чижээ, 2006 чылда продукцияның хемчээли 124,6 миллион рубль турганыңа деңгээрге, ол **48 катап** көвүдөй берген. Күрүңе деткимчезин көвүдөткениң көдээ ажил-агыйы омак-сергек хүлээп алгаш, бүзүрелдиг өзүлдээрин көргүскөн. Мал-маганың шулту хевирлериниң баш саны турум өзүп турар. «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» дээн ышкаш төлөвилелди боттандырган хуусаазының дургузунда **500 ажыг арат-фермер ажил-агыйларын** тургускан. Хөй кезинде «Инек — чөмгөрүкчү малым» төлөвилелдин ачызында эрткен чылын сүт бүдүрүлгези **18 хуу** өскөн. Тараа бүдүрүлгезиниң талазы-биле бедик бүдүрүкчүлүг ажил-агыйларны сайзырадырыңа бистиң кылган ставкавыс ам багай эвес түңнелдерни берип турар. Отчеттуг чылда таарааның орулгалыг чыылдазы **26,4 муң тонн** болган, 2018 чылга (14,653 муң тонн) көөрдө, барык ийи катап хөй. Ол үеде бир гектардан ортумаа-биле **19,4 центнер** дүжүттүг (2018 чылда - 13,5 ц/га) болган. Аңгы ажил-агыйларда бистиң дүжүдүвүс **25-30 центнер** чедип турган.

Бистиң тараажыларывысты чүгле хөй дүжүт дээш эвес, чүнү-даа мурнай эвээш биче-даа болза, аъш-чем аймаандан муңзавайн хандырынып, боттарывыстың тараа-далган дээрбелээр болгаш шынарлыг мал чеми кылыр бүдүрүлгевисти тургузар дээш деткип турарывысты дораан чугаалап каайн. Шак ол сорулга-биле мал чеми тарыыр шөлдерни улгаттырган бис.

Бистер ам ажил-агыйларның бедик бүдүрүкчүлүг хевирлеринче шилчиер талазы-биле сорулгаларны мурнувуста салып турар бис. Мал ажил-агыйларының бедик бүдүрүкчүлүг болгаш орулгалыг болурун чедип алыксап турар бис. Шак ындыг сорулга-биле **уксаажыдылганың селекция ажилын болгаш ветеринарлыг хандырылганы** деткир угланышкынны күштөлдүргөн. Үүрмек бараан бүдүрүкчүлериниң — хуу ажилдыг болгаш арат-фермер ажил-агыйларының санын

көвүдөдиринден дараазында чадаже – кооперация болгаш специализацияже шилчири үе келген. Ылап-ла бо ийи угла-нышкынны күрүне идепкейлиг деткиир. Көдээ ажил-агыйының кол хевирлеринин чиг-эдин: эът, дүк, кешти улаштыр бол-баазырадыры негеттинип турар. **Бол-баазыратканы дээш немээр өртөөн өстүрери** дээрге малчынның карманын-че кирер «туда санажыр» акшалары-дыр.

Эргим коллегалар! Илеткелимниң отчеттук кезээн түңнел тура, бистиң ажилымыс дээрге анаа-ла бир хуралдар, ужуражылгалар, саазынның чагаалажышкыннар болгаш оон-даа өске чүүл эвес-тир. Шалыпкын хөгжүүр аргаларга чедир чылдар дургусунда херек кырында кандыг-кандыг үре-түңнелдер чедип алганымыс биске кол болур. Бистиң чаңгыс чер-чурттууларымыстың амыдыралынга, тодаргай өг-бүлелерниң амыдыралынга, тодаргай кижилерниң амыдыралынга олар канчаар көстүп келгенин? Ооң-биле холбаштыр чугаалаар чүүл бар, чоргаарланыр чүүл база бар. **Бирээде**, амыдыралдың шынарының талазы-биле чаңгыс аай көргүзүү болур, чон санының бисте өзүп турары. 2007 чылдан тура 24, 7 муң кижизе азы 8 хуу көвүдөй берген. Ийи дугаар база шак ындыг чугула чаңгыс аай көргүзүү дээрге чурттаар назын хуусаазының 8,7 чыл узай бергени. 2007 чылда ол 58,8 хар турган. Республиканың эң муңгаранчыг көргүзүкчүлеринин бирээзи ол турган. 2019 чылдың түңнелдери-биле, чурттаар назын хуусаазы 67,6 чыл апарган. Федералдыг көргүзүкчүлерден ол элээн эвээш-даа болза, чурттаар назын хуусаазының өзүп турарының темпизи-биле алырга, **чуртта эң бедик темпизинин бирээзи** деп эксперттер демдеглен турар. Бистер ону чедип ап шыдаан-дыр бис. Чүнү-даа мурнай өлүп хораар чоруктуң эвээжээнинин ачызында. 2019 чылда ниити көргүзүлгери-биле өлүп хораар чорук 4,6 хуу эвээжей берген, ажилдап шыдаар харык-шинээ бар назынының үезинде чок апар таварылгалар 9,6 хуу эвээжээн.

Коллегалар!

Амгы үеде бистиң ниитилеливисте нарын эпидемиологтук байдал чоруп турда, бо чылын хенертен улустуң өлүп хора турары көвүдөй берген дээш ышкаш чылдак харап ажыглаар чылдагааннар көвүдөп турар. Ынчалза-даа статистика оон өске чүүлду көргүзүп турар. Республиканың ЗАГС специалистери бо чылдың январь-апрель айларда 53 чок апарган таварылганы демдеглээн, 2018 чылдың ол-ла үези-биле алырга, оон эвээш болуп турар, 2016 чылга деңгээрге, май айда 66 таварылга эвээш болуп турар. Ооң-биле чергелештир чаңгыс чер-чурттууларымың сагыш-сеткилин билип, дүвүрелин үлөжүп тур мен. Өлүм ышкаш айыылдыг халдавырлыг аарыг-биле бир дугаар таваржып турар бис. Ынчангаш бөгүндө **бистиң ажылывыстың кол хүн айтыры апарган** темага бирден бирээ чокка доктааксап тур мен. Чаа коронавирус халдавырлыг аарыгның пандемиязы Ийиги делегей дайынының үезинден бээр эң шыңгыы шылгалда болуп турарын эксперттер демдегледип турар. Бүгү делегейниң, ооң иштинде бистиң улуг чуртувустуң херек кырында быжыг шыдал-быразын ол шенеп турар. Бистиң республикавыска шылгалданың эң чидиг үези өске регионнарга көөрдө, 2-4 неделя садаадыр, ылавылаарга, амгы үеде бо хүннерде келген. Россияның чадыг регионнары кызыгаарлаттыг чурумну кошкадыр бирги болгаш ийиги чадаларын эртип турар болза, Тывада бөгүн бис аарыгның дүшкүрлүг үезин демдегледип тур бис. Ындыг белеткел ажылын эрттиргенивисти кончуг эки билер силер. Covid-биле дужар бетинде ойнадып алган белеткенер үени бистерге кым-даа үстүүртөн хайыралаваан. Эгезинден тура боттарымыстың ажылывыстың тактика-зын ырады көрүп тургаш, тургузуп алган бис. Халдавыр Кыдатка кедереп турда, **январьның төнчүзүндө-ле аарыг-хамчыктың айылыныга** таваржып болуп турган. «Лунсин» комбинатының күш-ажылчы курлавырларын дамчыштыр

ковид республикаже дыка эрте кирип келиринин айылы турган. Бистиң эмнел-гелеривис белен эвес турган үеде болу бээр чыгыгы турган. Экономиктиг эрге-ажыктарга когаралдыг шийтпирни хүлээп алгаш, эпидемияның өөскээн төвүндөн ажилчыннарның келирин соксаткан бис. Ол дораан кол хемчеглерниң планын тургускан бис.

Бирги пунктуга болза, чедир туттуна берген **терапия корпусунун дүрген ажылгалга киирери, ону дериг-херексел-биле хандыры** болгаш **ооң баазазынга халдавырлыг аарыглар госпиталын тургузарын** киирген. Эрткен чылын ажыглаттынмай баар-га, федералдыг бюджетче эгиткен 154 миллион рубльду ам-даа эгидип шыда-ваанымысты шыны-биле чугаалаайн. Ын-чангаш госпитальдың чугула дерилгезин республика бюджетинден хандырган. Ол ажилды бис күүсеткен бис. Россияның Президентизинин эмчи системазын covid-ке дүүштүр тургузар дугайында даалгазын күүседип, Россияның Кадык камгалал яамызының доктаадып каан нормативтеринге дүүштүр, эмчи ажил-дакчыларыга камгаладыг чүүлдерниң курлавырын тургузар дээш, шупту хемчег-лерни кылган. Бо чаданы бис силерниң-биле сайгарып чугаалашкан бис, ооң түңнелдерин эки билер силер. Халда-вырлыг аарыглыг улуска 327 орунну белеткээн, оларның 115-ге кислородтук эмчи херекселин кошкан, ооң иштинде 52-зи реанимация оруну болур. Амгы үеде оларны ажыглап турар. Коронавирусту шинчилеп илередир ажилга компьютер томографиязының шупту аппараттарын мөөңнээн. Республикада чүгле дөрт аппарат ажилдап турар. Ол база эки көргүзүг-дүр. Бо бедик технологтуг дериг-херексел чер бүрүзүндө чок дээрзин өске регионнарның халдавыр-биле демисежип турар арга-дуржулгазы көргүскен. Амгы үеде дөрт безин чедишпес апарганышын, томографтар ындыг күштүг ажилдарга көрдүмүз болганда, үрели бээр чөптүг. Оларның ийизи бөгүндө сандан үнген. Бар чүүлдерни септеп, немей шиңгээдип алыр дээш, шупту хемчеглерни хүлээп көрүп тур бис. Эмчи баазанын белеткээри-биле чергелештир, **регионувусче халдавырны киирерин болдурбас талазы-биле хемчеглерни** ажыглап турган бис. Бээр кирер кол ийи автомобиль оруктарыга, Кызыл хоорайның аэро-портунга санитарлыг постуну тургузуп, чедип келген улусту тест-биле хынаарын организастаан бис. Ооң иштинде бистиң уруг-дарыымысты, студентилерни. Москва болгаш өске регионнарда авиа-ция-биле чедип келгилээн улусту херек кырында хол башкарып, таарыштырып турган бис. Чүгле халдавырлыг аарыг чыпшыгган улус эвес, а аарыг берген улус ужуп чедип келир дээрзин билип турдус. Олар дээрге бистиң-не чаңгыс чер-чурттууларымыс ышкашыл. Аар-берге үелерде төрзөн черивисче, төрелдеривис болгаш чоок кижилеривисче чүткүүр, ынчаар чаяттыгган улус ышкашыл бис. **Массалыг тестирование эрттирген херээ турган бе** деп ам-даа дискуссия-лар чоруп турар. Тестилерниң кол кезээн чонга халас кылып турганын онзалат демдеглексээр-дир мен. Ол шын болгаш чогуур үезинде кылдыгган базым-дыр дээрзинге бүзүрээр мен. Эпидемиологтук байдалдың эге чадазында аарыг улусту үезинде илереткеш, чогуур өйүндө олар-ны эмнээш бис. Тодаргайлаарга, аарыг улусту баштайгы агымы **биске херек кырында чидириг чок эрте берген**. Май ортузунга чедир ковид аарыындан чок апарган улус биске чок турган. Бир эвес хөйү-биле тест хыналданы кылбаан болзувуса, ооң соонда аарыы элээн ханылай берген улус чедип келир турган. Калбаа-биле тестирование кылганы бистерге **халдавырның улуг ожуктарын хаарынга дузалаан**. Ол дээрге Тожу ко-жуун, «Элбек» рыногу, республика эмнел-гези, «Тардан Голд» бүдүрүлгези-дир. Ол черлерден аарыгның тарап чоруй баарын болдурбаан бис, халдавырның дизин хынамчалы-биле истеп тыпкаш, аарыг улусту эмнээш, аралажып харылзашкан

кижилерни аңгылаан бис. **Амгы үеде ол ожуктарны узуткаан**.

Март 29-тан тура республикада долу **самоизоляция чурумун тургускан**. Чуртка ол апрель 2-де күштүг апарганын билер силер. Ол база чугула рольдуг болган. Апрель айда – төп регионнарга эпидемияның эң кидин түлүк үези турда, бис ону контролга ап турган бис. Тыва кызыгаарлаттыг хемчеглер талазы-биле амдыгаа дээр долу хемчээли-биле күштүг субъектилерге хамааржып турар. Ындыг-даа болза, бистиң баш бурунгаар бодап турганымыс дег, эпидемия бодунуң хоойлулары-биле эдереп чоруп турар.

Май айда эпидемиологтуг байдал хенертен уг-шиин ап эгелээн, июнь айда дүшкүрлүг чадазын көрүп тур бис. Ындыг болганынга, самоизоляцияның чавыс көргүзүү, хамаатыларның чурум-сагылга чогу азы улустуң саймаараан байдалының эдерей бергени, чоннуң талазында организас чок, түңнел үндүрбес кылдыныглары дээш кандыг чылдагаан кол черни алганын сайгаржып олурар үе бо эвес-тир. Амгы үеде амбулаторлук эмнелгелерге болгаш дүрген эмчи дузазының албанна-рынга барып четкен улустуң чартынының хөй кезири сүме, харын-даа психологтук деткимче хереклеп турары анализтен көстүп келген. Ындыг таварылгада халда-выр-биле демисежип турар организатор-лар болгаш удуртукчулар сагыш-сеткил дүймээзинге алыспайн, угаан-бодалын сергек тудуп, чыттарының тодаргай ажил-херээн хевээр кылып, байдал аайы-биле дүрген ажилдаар уjurлуг.

Май 11-ден тура аарыгның хенертен көдүрүлгенин, аар-берге болгаш кижилер ышкынар таварылгаларның көвүдээни демдеглээн бис. Ол үеден эгелээш, кадык камгалал системазы хөлүн эрттир аар чүктүг ажилды кылып турар. Оперативтиг штаб ооң-биле хол-баштыр бистиң ажылывыстың чурумун таарыштыр тургускан. «Шивилиг» биле «Ак» эрттирилге пунктуларына тести-рование дээш, биоматериалдар алыр пунктуларны ап каапкан. Ынчалза-даа массалыг тести кылырындан ойтала-вайн турар бис, кол күженишкыннерни республика иштинге шинчилелдер кылырынче угландырган, чүге дизе амгы үеде 90 ажыг хуу таварылгада аарыг тус черге тараан болган. Бистиңге амгы үеде 80 ажыг муң тест эрттирген, **деңгээрге**, Новосибирск улуг областа – беш муң хире. Лаборатория звенозун күштелдиргеш, база бир лаборатория-ны немээш, анализтер алырынга хуу клиниканы хаара туткан бис. Дериг-хе-рекселдер немээринге Чазактың курпа-вырындан 12 миллион ажыг рубльду үндүрген. Кожуун эмнелгелеринин ла-бораторлук курлавырларын мөөңнээн. Шинчилелдин түңнелдеринин дугайында смс-дыңнадышкынны организастаан.

Бир хонуктан эрттирбейн, анализ харызын бээр уjurлуг деп сорул-ганы бистер салган бис. Амбулатория звенозунуң болгаш халдавырлыг аарыг-лар госпитальдарының тодаргай ажилын уштап-баштаары-биле **ковид-аарыглыг улус хүлээр тускайлаттыг сал-бырны тургузарының дугайында шийтпир хүлээп алган бис**. Хүлээп алыр салбыр – кол шөл-дүр, анаа шупту албаннарның кол эмчилери хүн бүрүде келген аарыг улустуң аарыының чадазын-га дүүштүр оларны каяа барып чедирерин таарыштыр көрүп турар. Берге аарыглыг улусту эмнээр дээш дерип кылган халда-вырлыг аарыглар госпиталының ажилын чиигедир дээш, тускайлаттынмаан оран-савага түр када турар госпитальдарны тургускан. 16 биле 17 дугаарлыг школалар дээрзин билер силер. Школа-биле шко-ла демей, госпитальдарны амгы үениң коммуникациязы бар, эки байдалдарлыг чаа школаларда таарыштыр тургусканы анаа эвес. Түр када турар госпитальдар-ны чүгле аарыы чүгүзү улустарны өг-бүлезинден аңгылаар дээш тургускан. Ол база эпидемияның эдерээрин саададып турар чылдагаан болган. Амгы үеде эмчи албан черинин баазазынга **эчизинге чедир эмнеп ажилдаар госпитальды**

организастаан бис. Тодаргайлаарга, аарыының хирези ортумак болгаш кисло-род процедуралары херек аарыының хи-рези берге улустарның санының көвүдөп турарын барымдаалап, маршрутизация-ны организастап турар. Ындыг аарыг улустар улам көвүдөй берген, оларны кол халдавырлыг аарыглар госпитальда-рынга чыттырар, аар демдектери эттине бээрге, эчизинге чедир эмнээр салбырге шилчидер. **Амгы үеде аарыг улустуң чыдар оруннарны дарый солугуру кол айтырыг болур**. Халдавырлыг аарыг-лар эмнелгезинин үш звенозун таварыштыр маршрутизация чорудары берге аарыг улусту чогуур үезинде эмнээр арганы тургузар. Аарыының байдалы чийк хирелиг болза, патронаж үделгелиг участок эмчизинин хайгааралы-биле бажыныга эмненип болур.

Халдавырның кожууннарда тарай бергенин барымдаалап, кожуун бүрүзүнге халдавырлыг аарыглар госпиталын тургускан. Халдавырлыг аарыг улустар чыттырар оруннарның амгы үеде саны **бир муң беш чүс** болган. Россияның Кадык камгалал яамызының доктааткан нормативин тос катап ажып турар. Ол дээрге республика бюджетинин чарыг-даан төлөвири-дир.

Коллегалар! Эпидемия-биле демиселдин эң кол сорулгазы – кижилерниң амы-тынын кадагалаары. Амгы үеде эң дээштиг чугула көргүзүкчү дээрге чок апарганының деңгели болуп турар. Эпидемияның чидиг үези эрте бээрге, бистиң ажылывыстың түңнелин кылган тестилер саны-биле эвес, а чок апарган кижизе санындан үнелээр. Бөгүндө ажыглап турар тактиктиг шийтпирлерни ылап-ла ол көргүзүкчүнү контролга алырынче угландырган. Сайзыраңгай ышкаш көстүр чурттарның пандемия үезинде кайы хире хөй улус чидирип турарын бистер бөгүндө көрүп турар бис. Шак ол байдал-биле Россия элээн идегелдиг көстүр. Владимир Владимирович Путин **«Элээн хөй чидириглер болдурбайн, пандемиядан төлөптүү-биле үнер бис»** – деп чугаалаан. Бо хүнде Тыва Россияның ортумак көргүзүүндө чоруп турар. Чурт иштинде эң эвээш кижизе ышкыгган черлерниң бирээзи болуп турар бис. Май айда covid деп диагноз-биле чок апарган деп ийи таварылганы албан езузу-биле бадыткаан. Чок апарганының 17 таварылга болза, хоочураан кол берге аарыының коро-навирус халдавыры-биле капсырлажы бергенинден болган. Ол назыны улгады берген, хоочураан аарындан иммуните-ди кошкай берген улустар халдавырлыг аарыгга алзыпкан таварылгалары-дыр.

Шак ол нарын чүүлдер дугайында анаа эвес чугаалап тур мен. Россия-да covid-тен чок апарган чылдагаанын тодардырының чаңгыс аай дүрүмнери бар дээрзин тодаргайы-биле билип алыр херек. **Россияның Кадык камгалал яамызының нормативтиг докумен-тизинде ол дүрүмнерни тодарадып каан, ону шупту регионнар албан сагыыр**.

Covid аарыглыг кижизе чок апарган та-варылга бүрүзүн албан езузу-биле пато-логоанатомнуг болгаш гистологтук – ийи экспертиза бадыткаар. Ол экспертиза-ларга, эвээш дизе, **20 хүн чарыгдаттынар**. Ол хуусаа эртпээнде, аарыг кижинин чок апарганын кымның-даа улуска чугаалаар эргези чок. Чок апарганының чылдагааны: коронавирус бе азы хоочураан кол аарыы бе дээрзин чүгле ол ийи чадалыг экспер-тиза тодарадып тургузар.

Ол дээрге үндезинниг арга-дыр. Бир эвес коронавирус чыпшыгган кижизе бүрүзү оон чок апарган дээр болза, утка чок чүүлге чедире бээр. Чижээ, үстүндө айтыл-ган 17 таварылганың аразында бир кижизе авария соонда кемдээш, чок апарган. Ол кижиден коронавирус тыылган, ооң хал-давырдан чок апарбааны шупту улуска билдингир ышкашыл. Рак аарыглыг, баар циррозун эмнетпейн турганында база өске-даа аарыглардан чок апарган улус бар. Ийи экспертизаларның түңнелдери-биле оларның өлүмүнүн кол чылдагааны коронавирус эвес болуп турар. Ын-дыг-даа болза, оларның төрелдеринге

(Төнчүзү. Эгези 1-4-кү арынарда).

коронавирус деп сөс кирип турар баш удур шинчилээн диагнозу айыткаш, чок апарганын дугайында шынзылганы берип турар. Ол чугула болур, чүге дизе халдавырлык аарыг улусту орнукушудары, ол канчаар-даа чок апарган болза, айыыл чок хемчеглерни албан сагыры негеттинип турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Эпидемиянын онза чугула байдалдары (ол херек кырында шериг байдалы ыш-каш) болганда, чок апарган чылдаганын тодарадыр болгаш мөчээн улусту орнукушудуп ажаарына доктааткан тускай чурум-биле холбашкан шупту дүрүмнери бис дөгере албан сагыр уjurлуг бис. Доктаадып каан негелделерни чонун чедир билип албаанын сагышты-биле соора ажыглаар арганы соксадыр уjurлуг. Ылаңгыя социал четкилерде байдалды кылымал арга-биле хөөктүрери дээрге шылгалдалыг берге үеде шынга дүүшпес чүүлдер чогаадып турары-дыр. Уjur-дузалыг ачы-буянын чаңгыс-даа ажил кылбаан, кымга-даа деткимчелиг эки сөс чугаалаваан провокаторлар улусту оон-даа дүвүренчиг байдалче чыгап, идегел чок болгаш дайзыншырак чорук тургузуп турар. Ындыг кижилер байдалды баксырадып шыдаас. Россиянын эрге-хоойлу камгалаар системазы «медээлер-биле хора чедирер» кандыг-даа чүүлдерни шыңгызы-биле соксадыр шиитпирни көргүскен.

Россия пандемия үезинде башка-рылганын тергипин үлегерин кажангызындан-даа артык кылдыр көргүскен. Эрге-чагырганын шупту деңгелдеринин чурумчуткан демниг ажилдарын делегейнин дыка хей эксперттери магадап турар. Эң кыска хуусаа иштинде бүгү чуртка коронавирус-биле демисежир эмчи четкизин херек кырында хары угда деңге тургузупкан. Чаңгыс аай демниг ажилдарнын эң дээштиг механизмнерин тыпкыш, ажыглап турган. Тактика, эмнээр аргалардан эгелээш, хей улустун нарын проблемаларын таарыштыр көөрүңге, кызыгаарларны дуглаарына, транспорт аргыштырылганын болгаш улустун социал харылзаа чогуу организастаарына чедир ажылдап кылган.

Бистиң республикавыс ниити Россиянын бүгү хемчеглеринин дүрүмү-биле ажылдап турган. Херек кырында федералдыг чазактыг болгаш сибирь регионнарын деткимчезин көрдүвүс.

Хүндүлүг коллегалар! Россиянын экономиказын катап тургузар талазы-биле Национал панны федералдыг Чазак бадылаан дээрзин билер силер. Ында кол кичээнгей салыр чүүл дээрге инфраструктура, оон иштинде транспорт инфраструктуразы-дыр. Ковид халдавырлык аарыгнын байдалы эрте-даа, орай-даа бол чавырлы бээр. Бис, өске регионнар-биле бир дөмей, экономиканы катап тургузар уjurга таваргы бээр бис. Кризистен үнери дээрге кезээде чаа аргаларны дилээри, стандартка дүүшпес шиитпирлерни хүлээри, хөреңгини эң эки чедишкени-биле кирип салыры-дыр. Бистиң онзагай болгаш өскелерден ылгалдыг бүгү талаарывыс-биле Тыванын күчү-шыдалын долугу-биле аякдар арга бисте бар. Кажан чурттуң удуртулгазы эпидемия-биле демисежир талазы-биле эң баштайгы базымнары хүлээп ап турда, уjur-чөптүг кызыгаарлашкыннар идепкейге ажил-херектерге, экономикага, бизнеске чайлаш чок салдарлыг болур дээрзи билдингир турган, ол дээрге-ле орулгалар, улустун менди-чаагай чоруу-дур. Ынчангаш ниитизи-биле бүгү чуртка-даа, бүгү регионга-даа, ийи ажилды – кижилернин айыыл чок чоруун камгалаары, байдалды мурнады көрүп ажилдаарын шиитпирлээр уjurлуг турган. Эпидемиянын эдерээрин соксадып, ону эвээждеп, оон социал ниитилелге болгаш экономикага багай салдарын чидирери чугула турган. Бирги ээлчегде, хамаатыларны, ылаңгыя уруг-дарыглыг өг-бүлелерни деткиир херек, ажилга хаара тударын хандырып, ажилчын олуттарын болгаш күш-ажылчы коллективтерин хевээр арттырып алы-

рынга сайгарлыкчыларга дузалаар херек. Эпиг-чөптүг болуру-биле, Тывага шак ындыг деткимче коронавирус-биле холбаалыг байдал негтеревээнде-ле эгелей бергенин демдеглээр херек. 2019 чылдың февраль 1-ден эгелээш, уруглар пособиен 4,3 хууга өстүрген. 2020 чылдың январь 1-ден тура, өг-бүлөгө үш дугаар болгаш оон соонда уруг-дарыг төрүттүнген (азырап алган) болза, чаа төлөвир алыр. Уруг-дарыг төрүттүнер талазы-биле лидерин тургун ээле-даа турар болзувусса, Россиянын Президентиинге болгаш Чазанга мээң дилег киригеним соонда, онза байдал кылдыр, Тываны ындыг пособиелер төлөп турар регионнар аразынче кириген. Уруг-дарыг төрүттүнеринге идиг бээр-биле, өске регионнарда кылып турары ышкыш звес, а хей ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткиир хемчег кылдыр. Амгы үеде чедир социал камгалаар органнары ук чигелде-биле 32 миллион рубльду (шупту 144 миллион көрдүнген) төлөп берген.

Күрүнениң Баштыңынын эгелекчи саналы-биле кириген Хамаатыларга социал деткимче программасы бодунуң масштабы-биле деңгелер чүве чок болуп турар. Россия бедик социал харысалгалыг күрүне деп эрге-байдалын база катап бадыткаан. Пандемия үезинде немелде деткимче кылдыр аңгы-аңгы черлерден 2 миллиард 394 миллион рубльду чоруткан. Ол дээрге бистиң хамаатыларывыстың – уруг-дарыглыг өг-бүлелерин, ажил чок улустун, социал керээ чарып алган, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерин «холдан холче туду алган» акшалары-дыр. Ол социал хүлээлгелиг механизмнери боттандырылган, кажан чурттуң 16 миллион алыкчыларына херек кырында эң эвээш документилерге даянып алгаш, чаңгыс ол-ла үеде чургайлыг технологиялар дузасы-биле долдуруптарга, хөреңгизи кижилер бөрүзүнүн бодунуң агар-санынче кирип эгелээрге, эң бердинген удуртукчуларнын безин хүндүткелин чаалап алган. Республикага ол ажилдын шупту байдалдарын база тургускан турган. Күрүнениң болгаш муниципалдыг хандырылгалар чедирер ниити күрүнениң платформасы болза бюрократчыдар чорукту эвээжидиринин болгаш бюджеттен үндүрген хөреңгини сорулгазы-биле чедиреринин үндезини болган.

Коронавирус пандемиязынын үезинде шупту ажил-чорудулга адырларына ниити деткимче дугайында чугаалап тура, республиканың 173 миллион рубль хемчээлдиг акшазын янзы-бүрү үндүрүлгелер болгаш аренда чигелделери кылдыр бүдүрүлгелер болгаш биче бизнеске ажыктыг деткимче бээр шиитпирлерни хүлээп алганывысты демдеглээр апар. Ниитизи-биле бот-орулгалар 602 миллион рубль эвээжээн деп үнелээн. Коронавирус-биле демисежиринге биске 971,7 миллион рубль хемчээлдиг деткимче чедип келген, оон иштинде социал төлөвирлер болгаш дериг-херекселдер болгаш халдавырлык аарыг улус чыдар оруннар четчелээри аңаа хамааржып турар. Немелде хемчеглерге ниити хөреңгелди 1,8 миллиард рубль деп санап каан. Аңгылашкаа ындыг болган. Норматив эзугаар оруннар фондузун четчелээринге, ИВЛ биле ЭКМО аппараттарын садып алырына федералдыг бюджеттен 142,3 миллион рубль түннүг хөреңги азы ниити хөреңгелди 8,3 хуузу кирген. Пандемия-биле демисежиринге, республика бюджетинин бодунуң хөреңгизинден июнь 10-нун байдалы-биле, ниити 322,1 миллион рубль ниити түннү үндүрген. Бо теманы депутаттар корпусу-биле оон соонда тодаргай сайгарып чугаалажыр бис деп бодаар мен, Чазак хөреңги чарыгдалынын дугайында долу отчетту көргүзөр. Келир үеде турум сан-хөөнү катап тургузарына кандыг хемчеглер хүлээп алырын бис силернин-биле кады бодап көөр бис. Бо байдалды ажыглап, ниитилелдин эп-сеткилин каттыштырар, бот-боттарын деткижер акциялар талазы-биле аар чүктүг ажилдын хей нуруузун боттарына хүлээнип алгаш, хей-ниитичи болгаш волонтержу, организациялар биле кады акцияларнын хей кезин эртти-

ришкен шупту чергениң депутаттарынын бир демниг командазына улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередип көрейн. **"КАДЫ БИС"** – бо белен звес үениң эң эки девизи-дир.

Хүндүлүг коллегалар! Июль 1-де бистерге **Россия Федерациязынын Конституциязына эдилгелер талазы-биле бүгү чонун бадылааш-кыны** болурун билер силер. Бо дээрге хей националдарлыг Россияда чурттап чоруур шупту хамаатыларга, шупту улус-чоннарга төөгүлүг болушкун-дур. Эдилгелеринин бүгү пакединде, социалдыг-даа, дээди органнарын болгаш күрүне эрге-чагырганын адырларынын бүрүн эргелерин чаа дүрүмнерге дүүштүр эде көргени-даа, чурттуң төөгүзүнде, делегей төөгүзүнде деңгелер чүве чок болушкун болуп турар. Ылап-ла бо үеде, кажан делегей масштабтыг халдавырлык аарыгнын айылынга таваржы бергенде, **амыдыралды шынарлыг тургузарына хамаатыларнын эргелерин Конституция-биле быжыглаарынын кайы хире чугулазын** бистер тодаргай-биле билген бис.

Бир звес кайда чурттап турарындан хамаарылга чокка, Россиянын хамаатыларынын шынарлыг эмчи хандырылгаларын алыр эргелеринин дугайында чугаалап турар, чүге чаңгыс эдилгенин алыр болзувусса, ол чүүлдүн чугулазын херек кырынга, амыдыралга көрүп бүзүредивис. Бөгүн, кажангызындан-даа артык билдингир-дир, **шынарлыг болгаш дуза чедирип шыдаар медицинанын** дээрге амы-тыннын кол үндезин байдалы-дыр. Бистиң амы-тынныс тус чернин бюджетинин арга-шиннээнден азы хамаатынын акшазынын хавындан хамаарышпас уjurлуг. Шынарлыг болгаш чедирип шыдаар медицинанын дугайында кирип турар эдилгелер – анаа декларация звес-тир. Ол болза, эрге-чагырганын амгы үениң клиникаларын тудары, оларны бедик технологиялыг аппараттар-биле четчелеп дерири, телемедицинаны хөгжүдери, чогуур эмчи кадрларны белеткээр хүлээлгези апар. Кады камгалаалын чогуумчалыг болдуруп, эмнелгелер, оруннар кызырар программаны кандыг-даа чазак ам идип үндүрүп шыдаас. Харын-даа, ол эдилге болза күүсекчи эрге-чагыргага, чижээ суур бөрүзүңге бедик технологтуг дузанын шупту хевирлерин кожуу каан, амгы үениң акушер-фельдшер пунктузун тударын хүлээндирип турар.

Көңүс чокта чаа бистиң шуптувуска: чон санын көрүп тургаш, амгы үениң ынча санныг ФАП-тарына, школаарга болгаш уруглар садтарына хөреңгини бистер силерге үндүрүп бээр бис деп чугаалап турган. Тывага ол он-он звес, а каш-ла борбак объект болган. **Экономиканын чогуумчалыг барымдаалаан ындыг саналдар хей турду.** Ам бо үеде кайы регионда, хоорайда, суурда чурттап турар сен, оон хамаарылга чокка, күрүнениң шынарлыг хандырылгаларын алыр Конституция эзугаар эргелерин бар деп чугаалап болур бис. Ол чүүлдерге бюджет хөреңгизин салып кириштирер уjurлуг.

Бичии уруглар дээш, өг-бүлелер дээш сагыш човаашкынны россиянар коронавирус үезинде президентинин төлөвирлерин алгаш, билип каан боор. Шак ол мурнады шиитпирлээр стратегтиг ажилды чурттуң Конституциясында быжыглаан. «Пенсияны өстүрер бе?» дээш, бо чокта чаа экономистер аразынга болуп турган төңчү чок дискуссияны улуг салгалдын кижилери эки сактыр боор. Ам кандыг-даа дискуссиялар болгаш чигинишкыннер турбас. Пенсияны чыл санында өстүрерин, акша-шалың болза, күш-ажыл төлөвиринин эң эвээш хемчээлинден куду звес болурун Конституцияда кирип бижээн. Бодунуң бодаалымы сеткилимден үлөжип чугаалаккап тур мен.

Бистиң национал лидеривис Владимир Владимирович Путинниң ажил-херээ сеткилге эң бедик хүндүткелди оттуруп келир-дир. Ол болза сөөлгү чылдарда экономиктиг кризистин байдалы-биле барын чүктүн чурттарына динмиреп турган массалыг

удурланышкыннарын кичээлдеринге даянып алгаш, чурттуң **Үндезин хоойлузунга россиянарнын социал ма-гадылалын быжыглаар дээш**, быжыг базымнары кылган дың чаңгыс күрүне удуртукчузу бооп чадаас.

Дыка хей чурттарнын төөгүзүнде шак ындыг янзылыг эдилгелерни революциялар азы массалыг удурланышкыннарын түңнелинде кирип турган дээрзин шыны-биле хүлээп алыр херек. Бистиң Президентивистиң ырадыр көрүп, байдалды бодамчалы-биле үнелеп шыдаары, шиитпирли дыка үнелиг. Бистер ону медереп билип, үнелээр уjurлуг бис.

Коронавирус чүгө бүгү чурттарнын, оон иштинде сайыраңгай дижер черлернин безин, социалдыг кем-балыгларын чидиглендирипкен. Эдилгелерни, ылап-ла бо үеде, социал тала-биле камгаладыг болуру дыка херек апарганын миннип турар өйде кирип турары кончуктын. Кажан миллион-миллион кижилер күрүнөден дорт социал төлөвирлер хевирлиг деткимчени алган турда.

Владимир Владимирович Путин бир кезек **хүлээлгелерин дамчыдып бергеш**, күрүнениң дээди эрге-чагырга органнарыннын бүрүн эргелерин эде хуваар дугайында эгелекчи саналды кириген. Чурттуң депутаттар корпусунун рольюн күштелдирген, Федерация Чөвүлелинин бүрүн эргелерин делгемчиткен. **Күрүне Чөвүлели** кандыг роль ойнап болур дээрзин бо үеде бүзүрелдиг көргөн бис. Ылап-ла Күрүне Чөвүлелинин ажилчын бөлүүңге коронавирус-биле демиселдин оперативтиг башкарылганын дагып каан турган. Кажан Россиянын Чазак, губернаторлар чаңгыс команда болуп ажылдаар модельди тургузуптарга, оон улуг чедишкынни көстүп келген.

Владимир Владимирович ажилдын ол формадын **чурттуң чазан чаңгыс эп-сеткил-биле делгемчиткени** деп үнелээн. Башкарылганын ылап шак ындыг аргазы чедишкынни, каттыжышкынны болгаш, бүгү курлавырларны хейү-биле мөөңнээн.

Владимир Владимирович Путинниң боду, аңаа бүзүрелимнин деңгели болза, амы-хууда тодараттынар чүүлүм болган. Бодунуң чуртуну кандыг кылдыр көрүксеп турар мен деп айтырыга бодум харылап алдым. Бодун хандырып шыдаар, хамаарышпас быжыг туруштуг, күштүг лидерлиг, социал харысалгалыг күрүнелиг.

Бистиң Тываның Президент Путинге хамаарылгазы онзагай, эки сагыш-сеткили сиңген. Чурттуң удуртулгазынын талазындан биске ындыг чок болгаш эки күзээшкынни бистиң регионувус кажан-даа көрбээн боор.

Президентинин, оон командазынын, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Россиянын Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунун деткимчези канчаар-даа аажок үнелиг. Кижинин угаан-бодалынын болгаш иштиги күчү-шыдалынын хемчээлин үнелээри болдунмазы дег, шак ындыг.

Тыва Путинни кезээде деткип чоруур, чүге дизе, аңаа бүзүрө болур деп чүвени билер. Июль 1-де база ындыг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Хүндүлүг коллегалар! Бистер чаңгыс чер-чурттугларывыска эдилге бүрүзүнүн уjur-утказын тайылбырлап каан харылыг, эдилгелерлиг бүдүн пакетти дамчыдып бээривисти билер уjurлуг бис. Тываның чонунга ол дээрге төөгүлүг болушкунга анаа кирип турары звес, а республиканың шалыпкын хөгжүлдезинин магадылалын херек кырында алыр, шынарлыг болгаш менди-чаагай амыдыралчы байдалды тургузар, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың амыдырал деңгелин экижидер арга дээрзин билер алыр уjurлуг. Эдилгелер кириери дээш бадылаарын, чүнү-даа мурнай боттарынын сонгукчулары-биле тайылбыр ажилын идепкейлиг чорударын кыйгырып тур мен. Бадылаашкыннын бүгү ажил-чорудулгалары айыыл чок эртсин дээш, болдунар чүүлдеринин шуптузун кылыр бис.

Кичээнгейнер дээш четтирдим!

Африка.

Килиманджаро.

Африка диптиң делегейде эң-не сурагжаан ыдыктыг даа – Килиманджаро. Ол дээрге джунглиден эгелээш, меңги-доштарже шилчий берген 5895 м бедик, саванналар ортузунда тускайлаң турар даг.

Танзанийлерниң чүүктү бажынга дажыглаары бисти кайгадыпкан. Та чеже кил чүве корзиналарны-даа, шоодайларны-даа чүгле баштарынга дажыглаары элдептиг. Бис болза бажывыска берт кедер, ооң биле боданыр ийик бис, а болар чүүк дажыглаарынга кончуг эптиг деп чүвени канчап бодапкан улус боор дээн бодап бажымга келди. Башка чүүк салып аарга, кижиниң мойну күштүг, шыырак боор, ийиде, холдар хостуг болгаш оларны база ажыглаар, үште, башта чүүктүг кижиниң дурт-сыны дорт, сырагар боор. Ындыг болган ужурундан оорга бистерде дег бүшкүйбес, дуу остеохондроз, ревматизм деп аарыгларга алыспас-дыр-ла. Оларның кеткен хептери европейжи хептер. Чамдык херэз-жен улус баштарын хөй кылдыр, та 20-30 чүве, сыгыртаа тудазы дег чиңгелдир өрүп алган. Ындыг чашты делегейде «афро-чаш» деп адаар ийик.

Танзанийлер боттары күрүнезин «Танзания» деп, «и»-ни узадыр адаар болду. Ол Чөөн Африкада туруп турар болгаш, оларның чугаалажыр кол дылы — суахили. Мендилежирде: «Чамбо!» дээр. Мында аймактар хөй. Килиманджаро долгандыр «масаи» биле «чаго» деп аймактарның эр улузу туристерни ажаап-тежээп, шыпшыкче үндүрүп турар мындыг. Масаи аймактын чону бода мал азыраар улус-тур. Масаилер боттары узун, 180 см ара чок. Кеткен хеви кончуг өңгүр боор. Эр улузу арзылаңнарны узун чыдалар-биле аңаар, боо черле ажыглавас. Саваннада оът-сиген бедик болган ужурундан арзылаңнар көзүлбес. Ынчангаш масаилер арзылаңнар көөрү-биле доктаамал бедидир шураар чон чүве-дир, доктаамал кожаңгырлап-ла турарлар. Чаго аймактын төлээлери безерек дурт-сынның, бисти шыпшыкче чедирер гидивис Балтазар ол.

Школачы чылдардан-на Африка европейжи күрүнелерниң колониялары турган болгаш негрлерниң амыдыралы чер албас, чыдып калган чон деп өөрөнгөн бис. Ам ындагы чүве кайда боор! Оларның колония турганы харын-даа бурунгаар сайзыралга ажыктыг, улуг идигни берген-дир деп бодадым. Танзания 19 векте Германияның колониясы турган, а делегейниң бирги дайынының соонда Великобританияны хайгааралынга кирген. Килиманджаро шыпшыкче 5-6 маршрут-биле делегей чоннарын чедирип турар бистиң Балтазарывыс ыш-каш гидтер база чүүк дажыкчылары англи, немец, француз, испан дээш өске-даа дылдарга арыг чугаалажыр болдулар. Оларны даштындан көөрүңгеле бөдүүн кижилер боор. Херек кырында олар хөй санныг даштыкыларның культуразын ол билер, делегей туризмни

АЛДЫ ДИПТИ ЭРГИЙ КЕЗИП

бедик деңнелче көдүрерин билер, а өске дылдар билириниң дугайында үстүндө чугааладым. Дорту-биле чугаалаарга, Танзанияның гидтери, оларның дузалакчылары — делегей чергелиг бедик культураның төлээлери бооп турар. Оларның арын-шырайы чырыткылыг, доктаамал хүлүмзүрүглүг, дузааргак. Делегейден кандыг байлар мында келбес дээр, олар ытсыг аажы-чаңын чаңнаарга-даа, гидтер бедик культуразын салыр дээр ужура-даа чок, арнында чырык шырайы черле өшпес.

«Килиманджаро» национал паркының эжинден ырадыр чаңгыс-даа кижилер кайнаар-даа барып болбас хоюлулу. Парк эжинде калашников автоматтыг таңнылдарлыг. Чаңгыс-даа аян-чорукчуну хөй кижилер үдөп чоруур болду. Оон ужурун бистиң аян-чорукчу-биле тайылбырлаптайн. Бисти эдиртир кол гидтен аңгыда, чем хайындырар повар, чем делгээр официант, бистиң 20 кг рюкзакарывыс, аш-чем, газ, паш-сава, суг дажыглаар улус база бар. Шупту 9 кижилер. Аян-чорук доостурга, оларның шуптузунга «чаевоилар» бээр улус-тур бис.

Даштыкы күрүнелерде «чаевоил» бээр деп билишкен бар. Ол дээрге хензиг-ле дуза каткан кижиге эки тура-биле бээр акша, азы доллар шаңналыдыр. Бис бо дугайында баш удур дыңнап алган болгаш, бир-бирниң долларларын Москвага белектерип алган бис. Чүүгүс — рюкзакарывысты отель ажилдакчызы өрээлче кирип берген болза, долларны тутсур сен. Кашты-даа берип болур сен, ол дээрге сээң балдырың дыңзындан хамааржыр. Бис аян-чорукчу төнө бээр, бүдүн командага — бисти ап чораан улуска «чаевоилар» бээр улус-тур бис. Килиманджаронун 5985 м шыпшыныга четкеш, бадып келгеш, оларның ажылын эки деп үнелээш, бис шаңнал кылдыр 100 долларны артыкка бергеш, Москвадан садып алган белектеривисти база сунгаш, улуу-биле четтиргенивисти илереттивис. Бистиң үдекчилеривис ажилдап турар

туристичи фирмазындан база телевир алырлар, аңаа немей бистерден база эвээш-биче-даа болза чаевоилар база алдылар. Ынчап кээр, боларның Килиманджаро деп ыдыктыг даа, адаанда чурттап турар чонунга амыдыраар кылдыр акша ажилдаар арга берип турар ышкыжыл.

Ындыг арга амыдыралга дузалыг болганда, мында бедидир машина оруу кылбайн турар-дыр. Чаңгыс чүүк машиназы 50-100-даа кижини чүүгүн бедидир үндүрө бергей-ле. А хөй кижилер ынчан кайың акша-доллар ажилдап аарыл? Ынчангаш Танзания туристерниң ачызында чонун амыдырадыр шак мындыг арганы тып алган. Ийи талазында, машина-техника долгандыр бойдушту дораан үрээр болгай: бензин, керосин, масло үнгөн оът-сигенни, ыяш-дашты хораннаар, орук-чирик чер-делегейни үрээр. Болар аргентиннер дег чылгы мал база ажыглавайн турар-дыр. Мал тудары белең эвес, чарыгдалдарлыг болгай. А кижиниң чүгле кара күжүн ажыглаарында кандыг-даа чарыгдал чок-тур. Бичии дыштанып азы удуп аарыңга, күжүң катап кирип келир. Аныяк кижиниң күжү, энергиясы кажан-даа төнмөс! Бо маршруттарда чүүк дажыыр кылдыр 40 хардан куду эрлерни ап турар.

Делегей аян-чорукчуларын ап чоруур танзанийлер боттары кадаң-сииреш, тыныжы узак, сагыш чоаачал эрлер чорду. Олар 4-5 метр манзаларны-даа, тудуг материалдарын-даа хонук-хонуу-биле бажынга салгаш, эң сөөлгү 4700 метрде Кибо лагеринге чедирип турарлар. Килиманджаро шыпшыкче 100 ажыг катап четкеннери кончуг хөй. Хүнде чүс-чүс кижилер шуужуп турар кокпада хензиг-даа агарар саазын, чаңгыс пакет-даа көзүлбес. Экологтук туризмниң арыг-шевери мында хажык чок сагыттынып турар. Оларның кылажын кижилер кайгап ханмас. Дүне шыпшыкче тыныштай аарак таваарлап үнүп турувуста, кырывыста 5000 ажыг метр бедикте бо эрлер ырлап, танцы-самнап турар дивес

силер бе! Шак мындыг, кылыр ажылы доктаамал тренировка бооп турар улустуң кадыы эки болбастың аргазы чок.

Килиманджаро национал парктын эгезинден-не джунглилеп чорупкан бис. Бо дээрге муңгаш арыг: ыяштары тутчу берген, оларны лианалар — чоон адыг кирижи ораай шаап алган, чаңгыс-даа хөнү ыяш чок, шупту ыргак-дагыр. Оларның чоон будуктарында чиңгис үнгөн, чамдыктарында өске ыяштар база дазылданып үнгөн. Кокпадан 3-4 базар болза, ногаан дүмбей. Джунглиде эң айыылдыг чүве: леопардтар, арзылаңнар эвес, эңме-тикчок курт-кымыскай, ыргак-сээктер. Тропиктиг аарыглар непередир сээктерни үстүндө айыттым, «кара мамба» дээр эң хоралыг чылан, «кара дулгук» дээр эң хоранныг эзремчик база мында. Ынчангаш бистерниң идик-хевивис узун чеңнерлиг, узун хончуларлыг. Кандыг-даа ыяш-дашка, оът-сигенге дээр хамаанчок, оларны чыттавайн чор бис, аккан суг шуут ижип болбас, үнгөн кат-чимиске дээр болбас. Танзанийлер боттары үстүндө айыылдарга иммунитеттиг болгаш, джунгли иштинге чанагаш чоруур болдулар.

Килиманджаро шыпшыкче чердерде «Мандара», «Хоромбо», «Кибо» деп лагерьлерге хонуп тургаш, 4 хүн кылаштааш чедер. Орукка дүштээр кылдыр саазын хаптарда ланч бээр, ол дээрге белең хайындырып, быжырып каан чемнер, бир шил арыг суг-дур ийин. Бир хүнде-ле 1000 м бедидир. Ол лагерьлерде сүүр крышалыг хижиналар бар. Ынды 2 каът наралар, оон кырында чүгле матрац биле сыртык. А удуур-шоодайлар аян-чорукчуларның боттарыны турар, делегей туризмниң дүрүмү ындагы. Бистиң чемнениривис столовая-хижинада Памирге көргенивис дег, стол кырында чигирни, дусту, кофе-ни, шайны, повидлону, термоста изиг сугну белең салып каан турар. Танзанийлерниң онзагай чеми — чудаң-быдаа болду, ынчалза-даа болза-даа суук, а биске салган чимис дугайында чугаалаан-даа херээ чок: аво-

кадо, манго, апельсин, арахис, попурлар, бичии бананнар, яблоко, арбуз дээш. Шупту лагерьлерде хүн батареялары бар. Олар хижиналарда чырыкты, харылзааны хандырып турар. Мында чаңгыс-даа кыргыраан-каргыраан бичии генераторлар чок. Бо хире бедиктерде даштын туалеттерниң арыг-сигил деп чүвезин! Шупту шаажаң унитазтарлыг, ханаларын, шалазын кафельдеп каан, суу агып турар.

Школачылар шупту чаңгыс аай хептиг болганы база кайгадыпты. Оолдар, уруглар шупту чаңгыс өңнүг пуловерлерлиг боор чорду. Совет үеде бистер школачы формалыг турбады-выс бе. Ынчан Россияда школачылар чүнү күзей-дир, ынчаар кеттинер турган. Август айда школачылар өөренир болду, оларның дыштанылгасы декабрь биле январьда. Чаштар шупту 7 класс доозар сорулганы салган улус-тур. Дыдыраш баш-

тыг бичии оолдар «хамелеон» деп өңү өскөрүлүп турар селескени туристерге көргүскөш, олары чурукка тырттырарга, 1 доллар негеп аар чорду. Кымы-даа чурукка тырттырарга албан төлээр мындыг. Даштыкы туристер бичии оолдар, уругларны өөредип каапкан хевирлиг, диленчээ-ле кончуг. Танзанияның шиллингизиниң үнениң кудузу аажок, 1 доллар 1140 шиллингге дең. Ынчан биске 1 доллар 24,5 рубльге дең чүве. Бир катап отель чанынга оолдар, уругларга буян кылдыр шиллингилер үлөп эгелзэн бис, олары суахили дылында алгырышкан соонда, талыгырдан хөй уруглар маңажып орлар. Болбаан херек, дегийт-ле отель девискээринче кире халыштывыс.

Чөөн Африкада Танзания күрүнезинге неделя ажыг болдувус. Альпинисчи сорулгавыс чедип ап: Килиманджаро шыпшыкче Тываның тугун киискидип, Тываның адыш ишти довураан арттыраарында аңгыда, бөдүүн чонун амыдыралын көрүп, оларның аш-чемин чип, оларның аразынга африканнар апарган чоруп турдувус. Ынчалза-даа чаңгыс-даа бомж, чаңгыс-даа элең-тендиң кижилер көрбедивис. Мында марттан майга чедир доктаамал чаыстаар, өске айларда ноябрьга чедир кааңнааш туруптар. Африканың берге айтыры — сугда, кааңдаашкында. Бойдус халавы: үзүктөл чок чаыстар үер-халапты доктаамал болдуруп турар. Оон кадында тропиктиг аарыглар чонну бөлүү-биле кыргып-хыдып база туруп бээр. Танзанийлер амыдыралының берге байдалдарын, кончуг кызымак, шыдамык кадыг кара ажылы-биле ажып эртип турарын ынчан көрдүвүс.

Бо хүннерде делегейде непертээрн коронавирус дээш чүс-чүс күрүнелер туристерни чуртунче кирибейн турда, чүгле 2 күрүнениң девискээри туристерге доктаамал ажык. Олар дээрге Танзания биле Иран-дыр.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Улустуң чогаалчызы.

ҮСТҮҮ- ХҮРЭЭНИҢ ЛАМАЗЫ ЧОРААН МОНГУШ ЛОПСАҢ-ЧИҢМИТ БАШКЫНЫҢ НАМДАРЫНДАН ЧАА ТОДАРАТТЫНГАН ЧҮҮЛДЕР ДУГАЙЫНДА

Мөңгө харлыг даглар-биле хүрээленген, тоолчургу Тыва чер-чурттувуска эртен үелерде кандыг чырык угаанныг, улуг эртем-билиг-лиг өгбелер төрүттүнүп, чурттап чорбаан дээрли.

Оларның аразындан Барыын-Хемчиктин Ак сумузуңуң Үзүк-Аксы деп черге Тываның төөгүзүңгө бодунуң балалбас изин арттырган лама өгбевис Монгуш Лопсаң-Чиңмит Шокар-Чүлдүм оглу 1888 чылда төрүттүнгөн турган. 2018 чылда ол 130 харлаан болуп турар-дыр.

Бо лама башкының дугайында 1980 чылдарда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем шинчилел институтунуң (тыва дылда хурааңгайлаан ады – ТДЛТЭШИ) (амгы үеде – ТИГПИ) дыл болгаш словарьлар тургузар секторунга эртем ажилдакчызы болуп ажилдап турган төвүт дылды эки билер Кыргыс Тадаевич Аракчаа бир-ле дугаар бижи, Тываның чонунга ооң дугайында ажык-чарлыы-биле таныштырган.

К.Т. Аракчааның бижээн чүүлү «Шын» солунга парлаттынган турган. Ук чүүлде автор 1980 чылдарының кижилеринге шагда уттундурган төөгүнү сагындыр-бышаан, Үстүү-Хүрээниң бир эртемниг ламаларының бирээзи Монгуш Лопсаң-Чиңмит деп тыва кижиниң XX чүс чылдың 1920 чылдарында чаа чогааттынып турган бир дугааргы латинчткен тыва алфавитти чогаадырынга кирип бодунуң үлүүн кириштирип турганының дугайында архив материалдарына даянып тургаш чырыткан болуп турар. Ук материал «Шын» солунга үнүп келгениниң соон дарый ТДЛТЭШИ-ниң ынчаардагы удуртукчулары Кыргыс Тадаевич «хөйгө билиндирип ажитпас ужуруг медээ» бижээн деп буруудаткаш, ажылындан үндүргенин ол үеде ооң-биле кады ажилдап турган кижилер бадыткап турар.

1921 чылда Таңды-Тыва Улус деп аттыг хамаарышпас бот-догунаан күрүне тургустунган соон дарый Тыва Чазактың ынчаардагы удуртукчулары дораанна өөредилге, эртемге хамаарышкан айтырыгларны бодап, оларны канчаар сайзырадып эгелээриниң дугайында чугаажок бажы ыжып, баары ажып турган дээр болза чазыг эвес болур. Өөредилге, эртем сайзырадырынга национал бижик херегин олар дыка эки угап-билип турганнар. Тыва даргаларның тыва чонунуң үжүк-бижиин чогаадырынга хамаарышкан үзөл-бодалы Совет Эвилелиниң национал чоннарының үжүк-бижиин аайлаары-биле латинчткен алфавиттер тургусчуп бээр деп планнары-биле база дүгжүп турган үелер ол.

Таңды-Тыва Улус Республиканыкы болгаш ооң соонда эде адааны Тыва Арат Республиканың 1924, 1925 чылдарда бадылап, үндүрүп турганы доктаал-саавырларын архив шыгжамырындан шинчилеп

көөрге, ол үеде-ле удуртукчулар, күрүне ажилдакчылары эртемге, өөредилге сайзыралыга, ооң дараазында тыва бижик чогаадырынга хамаарылгалыг чугаа-соотту кылып, ук айтырыгларны сайгарып турганы илдең.

Узак үелер дургузунда Тываның сайзыралыга тыва кижилерниң үлүүн эмин эрттир иле кылдыр көргүспес деп советтик партия органнарының негелдезиниң аайы-биле база Тываның ниити сайзыралыга чүгле орус кижилерниң кириген үлүг-хуузуңуң ачызында тыва чон депшилгелиг деңгелче бедип үнүп кээр харык-шинекиг болганын көргүзөр деп ниити политикаңың салдары-биле тыва бижик чогаадыр төөгүлүг ажылга чиңгине тыва кижилерниң киржилгезин илеретпес деп айтышкын аайы-биле ону хөй чонга чугаалаары хоруглуг турган. Тываның чонунуң ниити сайзыралының хөй адырларына (өөредилге, эртем, эмнелге, көдээ ажил-агый, бүдүрүлгө дээш оон-даа өске) орус тускай эртемниглериниң, эртемденнерниң, башкыларның, эмчилерниң болгаш оон-даа өске ажилдакчыларның кириген үлүү улуг болбайн аан. Ону үнелеп айтыры чугула. Оларның эгелеп кааны Тываның сайзыралыга кириштирген үлүг-хуузуңуң түңнелдери бо хүнгү Тываның депшилгелиг сайзыралының үндезини болуп турары чугаажок.

Ынчалза-даа Монгуш Лопсаң-Чиңмиттин латин дылдың үжүктеринге үндөзилээн тыва бижиктиң үжүктерин чогаадыр ажылга кирип турганы бо хүнгү тыва салгалдарга солун болгаш кайгамчыктыг төөгү болуп турар. Бо чылын XX чүс чылдың бириг чартында чаа тыва бижикти чогаатканындан бээр 90 чыл болуп турарын барымдаалааш, ук чүүлү тыва номчукчуларга бараалгаттывыс.

Шынап-ла, К.Т. Аракчааның 1980 чылдарда «Шын» солунга парлаткан чүүлүнүң соонда элээн үелер эртенде, колдунда ажык-чарлыг деп адаар 1990 чылдар үнүп келгенден бээр солун-сеткүүлдерге-даа, эртем номнарына-даа Лопсаң-Чиңмит лама башкының дугайында эртем ажилдары болгаш солун материалдары чырыкче үнгүлээн болуп турар.

Ылаңгыя тыва бижикти чогааткан төөгүгө азы Монгуш Лопсаң-Чиңмит башкының хар-харлаанынга тураскааткан чүүлдер удаа-дараа парлаттынып тургулаан.

2000 чылдарның эгезинде мырыңай Тываның ийи улуг эртемденнери Б.И. Татаринцев биле М.В. Монгуштуң аразынга Монгуш Лопсаң-Чиңмиттиң тыва үжүк чыскаалын тургузуп турганынга болгаш ооң бо ажилга үлүүнүң бар чогуңга хамаарышкан удур-дедир маргылдаалыг солун чүүлдер база бистиң институттуң эртем бижиктеринде парлаттынган болуп турар.

Ындыг-даа болза далай дегдүп чок, октаргай дег төңчүзү чок эртемниг улуг башкының

намдарында ам-даа билдинмес, чонче тараваан чажыттар дыка хөй дээрзинге чигзинген херээ чок. Ынчангаш маңаа Лопсаң-Чиңмит башкының намдарындан ооң мурнунда бижиттинмээн азы арай чырыкче карышкарларын үнген кезек чүүлдерни архив документилеринге даянып тургаш ылап шыңче чоокшуладыр «хүрээ эртемниг кижини база-ла хүрээ эртемниг кижини эки билеп болур» деп чүүлү барымдаа болдурга, чамдык бодаалдарымын хүндүлүг номчукчуга ажыдып бараалгадыр бодадым.

Бо бижикке мээң кол-ла илередиксээн чүүлүм болза, улуг башкы Лопсаң-Чиңмит башкының эртем-билиг чедип ап чораан хүрээлериниң дугайында база Бурган шажынын каш чыл дургузунда өөренип шингээткенин архив документилеринге даянып тургаш илередип тодарадыр сорулганы мурнумга салган мен. Черле ынчаш Тываның Бурган шажынынга оон туржук Тываның чонунуң төөгүзүңгө үлүүн кириштирип чораан, чурттуң төөгүзүңгө изин арттырган эртем-билиг лама башкыларывыстың допчу-намдарын сактып, кылган ажил-херээн чонга таныштырары ниити кижизидилге ажылынга-даа, төөгүгө-даа ажыктыг деп бодалды мен. Ук ажылды кылып чорударының чугулазының дугайында 2019 чылдың төңчүзүнде 2020 чылдың эгезинде Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол Тываның Камбы-Ламазы-биле ужуражып тургаш база чаңгыс эвес удаа айтып чугаалап турган. Тываның Бурган шажынының лама башкыларының намдарларын, оларның ажил-херээн эртем езузу-биле ханы сайгарган эртем ажилдарының база ам-даа бижиттинмээнниң база барымдаалап көөрү чугула болуп турар.

Лопсаң-Чиңмит башкы дугайында бижиттинген эртем ажилдары-даа, солун-сеткүүлде материалдар-даа барын үстүндө айткан мен. Ынчалза-даа чамдык чылдагааннар ужурунда, ук чүүлдерде Лопсаң-Чиңмит башкының дугайында чамдыкта арай чедимче чок кылдыр бижиттингилээнерин база чок деп болбас. А чамдыктарында ооң намдарына хамаарышкан чүүлдерни эки тода бадыткавайн турар деп эскертинер. Ол кандыгыл дээрге Лопсаң-Чиңмит башкыны Төвүт чурттуңга өөрениген, азы Лопсаң-Чиңмит башкы 7-8 аңгы дыл билер дээн ышкыш үндезини чок бижиктер бар болуп турар. Ол ынчаар бижи турары дээрге алыс хүрээ эртемни болгаш Бурган шажынын эки билбес улустуң бижи турары ындыг болуп турар.

Тываның Күрүне архивиниң 734 фондузунуң 1 бижимелиниң 224 дугаар шыгжамырының 58-82 арыннарында Лопсаң-Чиңмит башкыны «контр» херээ-биле «буруудадып» хоругдаан турган үеде кылып турган байысаалга протоколу шыгжаттынган болуп турар. Ында айтканы-биле Лопсаң-Чиңмит башкы бодунуң

дугайында кажан хүрээгө өөренип эгелээнинге хамаарышкан айтырыга 12 харлыында Тываның Бурган шажынының эң дээди хүрээлериниң бирээзи Чадаананың Үстүү-Хүрээниң таңгыт ном көрүп эгелээн мен деп Үстүү-Хүрээгө өөренип киргенин дугайында айткан. Ол документ езугаар көөр болза Лопсаң-Чиңмит башкы 1900 чылда Үстүү-Хүрээгө хуурактап эгелээн болуп турар. Үстүү-Хүрээгө Лопсаң-Чиңмит башкы 22 харлыында чедир өөренигениниң дугайында ол-ла байысаалга бижик протоколунда айтып бижээн. Ынчаарга Үстүү-Хүрээгө мугур 10 чыл өөрөнгөш, 22 харлыында кожа моол күрүнениң Их-Хүрээ (тывалап - Улуг Хүрээ) дээр эң дээди улуг бурган-шажынын өөренир бо үеге чедир ам-даа бар Кандан деп хүрээгө хуурактап чорутканын айткан. Моолдун Кандан хүрээзинге 11 чыл өөрөнгөш, кешпи атты чедиишкинниг дужаап алгаш, чанып келгеш 1930 чылга чедир Үстүү-Хүрээгө албан-хаакчылап ажилдап турганын база айткан.

Күрүне архивинде шыгжаттынган документилер езугаар сан-чугаайларны дүүштүрүп түңнөп көөргө, Лопсаң-Чиңмит башкы ниитизи-биле 21 чыл ишинде Бурган шажынын өөренип, шингээдиң келген болуп турар. Ол чүл дээрге, ынча узак үе дургузунда ол кедергей хөй болгаш ханы Бурган шажынының өөредииниң талазы-биле делгем эртем-билигни чедип алган кижини болуп турар-дыр. Ол дээрге бодунуң эртем-билигиниң деңгелиниң аайы-биле эртем-нерге сундулуг, бүгү талазы-биле ханы билдилг болганы-биле Тываның баштайгы бижиин тургузар эртем-шинчилел ажылыга кирип бүгү барымдаазы бар эртемден болуп турганының бадыткалы-дыр. Ук ажылга ол чедиишкинниг киришкеш, Тываның төөгүзүңгө балаттынмас изин арттырган болуп турар.

Моолдун-даа, Төвүттүн-даа, Тываның-даа Бурган шажыны өөренир дээди улуг хүрээлерде долу эртемни чүгле төвүт дыл кырынга өөренир деп билип алыры чугула. Улуг хүрээлерде төвүт дыл кырынга өөренир Бурган шажынын беш улуг эртемге чарып каан болур. Ол беш улуг эртемни чылдар-биле хуваар болза, колдуу 16 чыл ишти өөренир. Бир дугаар улуг эртем «Прамана» деп санскрит дылда адаар угаан тургузуу болгаш ооң хевирлериниң дугайында өөредигни 4 чыл дургузунда улай өөренир болур. Үстүү-Хүрээниң езу-дүрүмү бүрүнү-биле Төвүттүн «Лабраң» деп ады-сураа алгаан улуг хүрээзиниң чуруму езугаар тургустунган болганы-биле, ол хүрээде «Прамана» эртемни ниитизи-биле 6 чыл чыгыгы өөренир турган. Ынчаарга Лопсаң-Чиңмит башкы беш улуг эртемниң бир дугаары болур Прамана эртемни Үстүү-Хүрээниң бодунга төндүр өөрөнгөш, ийи дугаар улуг «Праджняпарамита» деп санскрит дылда адаар Бурган шажынының үндэзин билгилериниң эге чада-

ларын шупту ниити 10 чыл ишти өөренип бадыткаттынган. Ооң түңнелинде ол Моолдун Кандан хүрээзинче өөренири-биле айтанып турган үезинде канчаар-даа аажок шыырак белеткелдиг чорупканы тодаргай-дыр. Прамана биле Праджняпарамита эртемни Бурган-шажынын бедик деңгелде өөредип турар хүрээлеринде ниитизи-биле 10 хире чыл өөренир болуп турар. Үстүү-Хүрээгө беш улуг эртемниң 2-зин өөренип турганы тодаргай билдингир. Чүге дээрге Прамана биле Праджняпарамита эртем-нерин доозарга Моолга шаандан тура «Дом Зиндаа» деп бир кол курсту доосканы ол деп санаар турган. Шаанда моол башкылар «Дом Зиндаа» деп курсту доозарга анаа эвес тергиин билгилг лама башкы кылдыр хүлээп көөр чорааннар деп моол эртемниг башкылар бадыткап чугаалаар чүве. Дом дээрге төвүт дылда «кадып каан» дээн уткалыг сөс. Зиндаа дээрге курс азы класс дээн. Ынчаарга «Дом Зиндаа» дээрге Прамана биле Праджняпарамита курстарын катканын ынчаар айтыр. «Дом Зиндаа» дооскан дээр-ле Прамана биле Праджняпарамита эртемнерин өөрөткен ийи улуг курстарны дооскан дээн уткалыг.

Ындыг төлөздө, Лопсаң-Чиңмит башкының намдарын шинчилээнинден илерээни болза, Үстүү-Хүрээгө «Дом Зиндаа» деп улуг курстарны хуурактарга херек кырында өөредип турганының төөгүзү бадыткаттынып турар-дыр. Ооң бадыткалы улуг өгбевис Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсаңның «Буян-Бадыргы» деп номунда Лопсаң-Чиңмит ышкыш лама башкылардан аңгыда, Буян-Бадыргы ноянның дугайында «Дом Зиндааны» Үстүү-Хүрээгө доосканын, харын-даа «Үлеер-Далай» деп судурну шээжи-биле билер турганын бижи турар. Ооң-биле чергелештир бир бадыткаттынып келир чүүл: 1921 чылда бот-догунаан чаа күрүнени тургускаш, ооң ажил-амыдыралын башкарып турган даргалар барык дөгере үжүк-бижи билер, эрги моол болгаш төвүт дылдарга номчуп, бижи билер, бичиизинден тура дөгере хүрээ сургуулунга өөренип чораан эртемниг кижилер болуп турганы архивте шыгжаттынган документилерден бадыткаттынып турар.

Бурган шажынының Тывага сайзыралын төөгү талазы-биле шинчилээн эртемден М.В. Монгуш бодунуң «Буддизм в Туве» деп 2001 чылда Новосибирск хоорайга парлаттынган номунда Үстүү-Хүрээ дээрге бүдүн Тывада Бурган шажынын кайгамчыкты-биле өөредип турган чаңгыс-ла хүрээ Үстүү-Хүрээ болуп турарын бадыткап бижи турар.

Игорь МОНГУШ,
Тываның Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунуң шажын-чүдүлгө болгаш сүзүк чаңчылдар шинчилээр эртем-шинчилел бөлүүнүң эртем ажилдакчызы бижи белеткээн.
(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Внимание! АО «Тываэнергосбыт» проводит акцию «500 киловатт в подарок!»

Акция проводится с 1 июня по 31 августа 2020 года.

Для того чтобы стать участником акции, необходимо отправить SMS-сообщение на номер 8-909-528-07-54 в формате: Акция ПРОБЕЛ номер Лицевого Счёта (например: Акция 1030000011), либо заполнить заявление на участие в акции на сайте АО «Тываэнергосбыт» www.tuvaensb.ru.

Далее участникам акции в период ее проведения необходимо выполнять следующие условия:

1. Предоставлять текущие показания приборов учета.
2. Ежемесячно оплачивать текущее начисление (начисления за май 2020 г., июнь 2020 г., июль 2020 г.) за потребленную электроэнергию (в том числе акты безучетного потребления).
3. Оплатить всю задолженность до 01.09.2020 г. (за потребленную электроэнергию, акты безучетного потребления, госпошлину, отключение-подключение электроэнергии, прочее).

Розыгрыш 50 сертификатов, предоставляющих право на бесплатное потребление электроэнергии в размере 500 кВт состоится 1 октября 2020 года.

Подробности на сайте www.tuvaensb.ru или по телефонам: 8 (39422) 5-60-95, 5-90-96, 8-800-700-1937

Акционерное общество
«Тываэнергосбыт»

с 1 июня
по 31 августа
АКЦИЯ

500 кВт
В ПОДАРОК

Сроки проведения акции с 1 июня по 31 августа 2020 г. Подробности об условиях акции и количестве призов можно уточнить на сайте www.tuvaensb.ru или по телефону 88007001937

Стоимость отправки SMS-сообщения определяется на основании тарифного плана, который использует потребитель

УВАЖАЕМЫЕ ПОТРЕБИТЕЛИ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ!

На основании Постановления Службы по тарифам РТ от 27.12.2019 г. № 63 «Об установлении тарифов на электрическую энергию для населения и приравненных к нему категорий потребителей по Республике Тыва на 2020 год» с 1 июля 2020 года тарифы на электрическую энергию, составляют:

1. Для населения, проживающего в городских населенных пунктах, в домах с плитами на твердом топливе и (или) оборудованных в установленном порядке стационарными газовыми плитами, а так же для потребителей, проживающих в поселках городского типа;

1.1. Однотарифный учёт с применением одноставочного тарифа - 3 руб. 82 коп./кВт*ч.;

1.2. Одноставочный тариф, дифференцированный по двум зонам суток*:

ночная зона (23.00-7.00) - 3 руб. 07 коп./кВт*ч.,
дневная зона (7.00-23.00) - 4 руб. 40 коп./кВт*ч..

1.3. Одноставочный тариф, дифференцированный по трем зонам суток*:

ночная зона (23.00-7.00) - 3 руб. 07 коп./кВт*ч.,
полуночная зона (10.00-17.00; 21.00-23.00) - 3 руб. 82 коп./кВт*ч.,
пиковая зона (7.00-10.00; 17.00-21.00) - 4 руб. 98 коп./кВт*ч.

2. Для населения, проживающего в городских населенных пунктах в домах, оборудованных в установленном порядке стационарными электроплитами, а так же для сельского населения;

2.1. Однотарифный учёт с применением одноставочного тарифа - 2 руб. 67 коп./кВт*ч.;

2.1. Одноставочный тариф, дифференцированный по двум зонам суток*:

ночная зона (23.00-7.00) - 2 руб. 14 коп./кВт*ч.,
дневная зона (7.00-23.00) - 3 руб. 09 коп./кВт*ч..

2.3. Одноставочный тариф, дифференцированный по трем зонам суток*:

ночная зона (23.00-7.00) - 2 руб. 14 коп./кВт*ч.,
полуночная зона (10.00-17.00; 21.00-23.00) - 2 руб. 67 коп./кВт*ч.,
пиковая зона (7.00-10.00; 17.00-21.00) - 3 руб. 47 коп./кВт*ч.

Для замены однотарифного оборудования на электросчетчик, учитывающий потребление электрической энергии по разным тарифам, жителям Республики Тыва следует приобрести многотарифные электросчетчики и обратиться в АО «Тываэнерго» или АО «Тываэнергосбыт».

Процедура замены начинается с подачи абонентом заявления о замене счетчика. АО «Тываэнерго» осуществляет замену приборов учета в многоквартирных домах, АО «Тываэнерго» - в частных домах.

Дополнительную информацию можно уточнить по следующим телефонам: 8 (39422) 5-60-96, 5-65-26, 8-800-700-1937

* - интервалы тарифных зон суток для населения и приравненных к нему категорий потребителей утверждены Приказом ФСТ № 1473-э от 26 ноября 2013 г.

СТИРКА КОВРОВ
СПЕЦСУШКА
С ДОСТАВКОЙ СКИДКА ПЕНСИОНЕРАМ - 10%
Тел.: 8-923-384-4084

г. Кызыл, ул. Магистральная, 28. ООО «Магистральная». ОГРН: 1161719051537. Служба действует с 01.04.2020 по 30.06.2020. Реклама

ЧООК ХАРЫЛЗААГА ВИРУС
ДҮРГЕН ДАМЧЫР
Кадыкшыл чүгле
боттарывыстан
хамааржыр.

АГААР МЕДЭЭЗИ

Июнь 21-ден 22-ниң дүнезинде чамдык черлерде Өвүрдө, Саян дагларында хар чаапкан. Сугур чаас чагганы-биле Кызыл хоорайның кудумчуларында сугларны сордурар ажилдар кыл-

дынып турар.
База хаттыг, чаастыг хуннерде чонга кичээнгеилг болурун ОБЯ баш удур медээлеп турар.
Бистиң корр.

12+

Уважаемые жители
Кызыла и
Республики Тыва
Магазин ВИЛАДА
открыт и работает
в обычном режиме
с 9:00 до 19:00

Инстаграм: @tc.vilada
Телефон: 8-923-265-22-55

ИП Сулейманов Игам Ханисар-оглы. ОГРН 31817190000079

«ШЫН» СОЛУН-БИЛЕ
ТЫРТТЫРГАН ТЕРГИИН ЧУРУК» ДЕП
ЧАА МӨӨРЕЙНИҢ ИЙГИ ЧАДАЗЫ

Николай Бяков
Мөөрейниң № 30 киржикчизи

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10724 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Коп редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректор: Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаварал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-тө бүртүккэн. Херечилепдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлүшкөн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дугаары: график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.